

Het Bredase tuchthuis in de eerste helft der 18de eeuw

(Slot)

door

A. HALLEMA

Mijn vorig artikel onder dit hoofd in Jaarboek XI eindigde ik met het relaas van slechts ten dele geslaagde uitbraak-pogingen van gedetineerden in 1715, want zij geraakten door onderlinge misverstanden en onenigheid niet buiten de poort van hun gevangenis. Wel belandden als gevolg er van de voornaamste raddraaiers in de Gevangentoren aan de Oude Vest, waaruit een paar van hen wel wisten te ontsnappen.² Doch zij werden ook al spoedig weer gegrepen en onder verzwaaard arrest in de toren teruggebracht. Wat zij bij die gelegenheid hadden uitgespookt, valt echter buiten het kader van dit artikel, waarin ik mij uitsluitend tot het tuchthuis in de 18de eeuw heb te bepalen.

BRAND IN HET TUCHTHUIS. ZEVEN SLACHTOFFERS.

Een nog veel meer opzienbarende gebeurtenis dan de ontvluchttings-pogingen, welke bijna zestig jaar later in deze gevangenis, namelijk in 1774, plaats greep, was de brand in het tuchthuis, welke nog veel ernstiger gevolgen had. Immers daarbij kwamen zeven vrouwelijke gedetineerden om het leven, terwijl een vrouw, die tijdig gered werd, wist te ontsnappen. De resterende gedetineerden werden overgebracht naar de Gevangentoren, om daar ingesloten te blijven, totdat het afgebrande tuchthuis weer herbouwd en voor bewoning geschikt zou zijn.³

Brand in de gevangenis kwam in de 17de en nog meer in de 18de eeuw vaak voor. In mijn notities uit gevangenisarchieven, vooral in die van onze voormalige tucht- en spinhuizen, heb ik tussen 1713 en 1791 zestien gevallen opgenomen. En dit cijfer geeft nog geenszins een volledig beeld van de juiste toestand, doordat de meeste van de gestichtsarchieven vernietigd of door andere oorzaken niet meer te raadplegen zijn. Bovendien werden niet

alle pogingen tot brandstichting vastgelegd in een proces-verbaal of een andere authentieke verklaring, zelfs niet altijd als de opzet wel was geslaagd en bewezen. Wat bijvoorbeeld te denken van het onderzoek naar de oorzaak van de Bredase tuchthuisbrand in april 1774, als men weet, dat hierbij werd volstaan met alleen één getuige-verklaring van de niet onder ede gestelde tuchthuis knecht, tegenwoordig bij de ramp, terwijl uit de mond van de directeur Pieter van Son zelfs geen enkele ambtsedige verklaring opgenomen en op schrift gebracht is! Zij is althans nergens meer te achterhalen, waarvoor trouwens als aanleiding of oorzaak op te geven zou zijn het zonderlinge gedrag van deze gevangenisfunctionaris, waarover hier beneden meer.

Eerst vier dagen na de ramp verscheen het bericht daarvan in het volgende ambtelijke nieuws. Op maandag 11 april 1774, tijdens een gewone zitting van de magistraat, kwam stadhouder, d.i. plaatsvervangend drossaard, tevens schout, Mr. Rombout Melchior Damisse, met de volgende, onder de gegeven omstandigheden wel heel sober gehouden „communicatie”. Hij deelde aan de leden van het college mee, dat tussen donderdag en vrijdag des nachts „door een violente brand Stads en sLands tughuis afgebrand sijnde, sijn Wel.Ed.Gestrenge bij dat voorval de Boeven, die daar in geconfineert waeren, daer uit hadde laten brengen en op deser Stads gevangen Thoorn doen logeeren, maer dat de vrouwspersoonen niet hebben kunnen werden gered, als⁴ een welke op een apart kamertje had geseeten en daar uit kon los gelaaten worden en bij die occasie ook de handen vande Justitie is ontsnapt”.⁵ Dat was alles wat betrof de feitelijke mededeling van de toedracht der rampspoedige gebeurtenis door de hoogste plaatselijke autoriteit in deze aangelegenheid, wiens tegenwoordigheid op de plaats van de ramp ook nergens blijkt.

Wel moest hij q.q. nog machtiging verzoeken aan het college „om de gemelde Boeven provisioneel op den gevangen Thoorn te mogen houden sitten, tot dat daer omtrent nader sal weesen geresolveert”. De gevraagde toestemming werd hem verleend onder „uitlevering” der desbetreffende akte. Voorts stelde hij voor om de gedetineerden, die op dat tijdstip ingevolge vonnis of confinementsakte van de Raad van Brabant, de magistraat van het Gelderse stadje Buren en die van Loon op Zand tot de Bredase tuchthuisbevolking hadden behoord, naar de plaatsen van hun onderscheiden domicilie te doen terugkeren en daartoe aan de genoemde instanties te

verzoeken in verband met de verwoesting van het tuchthuis door brand, „dat ieder voor haere daer in bestelde Geconfineerdens Sorge drage, datse van hier werde afgehaelt”.

De Raad van Brabant zond reeds een week later een deurwaarder met een brief van die Raad naar Breda, om onder politiegeleide de twee gedetineerden, „die door voornoemde Raede in den tugthuuse alhier zijn besteeft geweest”, te doen afhalen. De autoriteiten van Loon op Zand lieten voorlopig niets van zich weten, doch van het bestuur van Buren kwam een brief van de volgende inhoud, gedateerd 15 april 1774:

„Wij hebben UEdele Wel agtbare missive ontfangen en daar uit het ongelukkig toeval vernomen van het affbranden van het Tughuijs binnen UEd. stad, waardoor wij ten opzigte van onzen geconfineerde Claes Sterlincx mede zeer in verlegentheijd zijn gebragt en hebben reeds onze Procureur Fiscaal geauthoriseert om ten spoedigste na eene andere gelegenheid uit te zien, alwaar wij de voornoemde gedetineerde zullen kunnen plaatsen, wanneer wij hem immediatelijk zullen doen affhalen.

Inmiddels hebben wij de Eere met alle hoogagting te zijn enz. Vice Drossaard, Borgem. en Schepenen der Stede Buuren.

w.g. Rouveroy, Secretaris”.⁸

Het bleek dus nog niet zo eenvoudig te zijn de eenmaal van elders opgenomen gedetineerden of geconfineerden weer goedschiks kwijt te raken. En ook deze Claes Sterlincx heeft nog geruime tijd provisioneel in de Bredase Gevangentoren moeten doorbrengen.

RELAAS VAN DE BRAND.

Intussen zal de lezer wel benieuwd zijn om te weten hoe de ramp zich had toegedragen. Barend, — zelfs de familienaam werd officieel niet eens geboekstaafd! — de tuchthuis knecht, moest binnen staan in de zitting van de magistraat, gehouden op 11 april, om zijn wedervaren te vertellen. Bij zijn ondervraging betuigde hij zijn mededelingen desvereist „ten allen tijde met solemnele Eed te willen bevestigen”, doch men achtte dit blijkbaar niet nodig.

Hij vertelde dan reeds tijdens het directoraat van Laurens of Lauwrens

als knecht in het tuchthuis te hebben gediend en dat hij kort vóór de ramp opnieuw bij directeur Van Son in dienst was getreden, toen diens „vollen⁷ knegt” was vertrokken en Van Son met personeelsschaarste had te kampen. Barend ging nu een nieuw dienstverband aan, totdat in de vacature door benoeming van een opvolger was voorzien, want ook hij wilde niet blijven. Doch hij kende de situatie in de inrichting goed en genoot het volle vertrouwen van Van Son.

Op de bewuste avond van de 7de april hadden ze samen nog de ronde door het huis gedaan, hetgeen hierin bestond, dat de hokken, kamertjes of cellen aan een meer of minder grondige inspectie werden onderworpen en daaruit de lichten, in de regel bestaande uit een blaker met brandende kaars, werden weggenomen. Vooral in de winterse periode was het ook noodzakelijk om de op de gangen brandende kachel(s) te doven en de restjes van kooltjes vuur in open of gesloten stoven op te halen, die vooral bij de gedetineerde vrouwen en oude mannen in de cellen waren geplaatst voor de verwarming. Een enkele dezer vrouwen, zekere Marie, zat apart op een kamertje, zonder dat ook haar familienaam werd vermeld.

Die bewuste avond dan was directeur Van Son niet wel en misschien werd in verband daarmee de dagelijkse inspectie wat bekort, gehaast en dus minder zorgvuldig gedaan. Na afloop van de ronde ging hij dadelijk te bed en Barend, de knecht, bleef nog een poosje op, totdat ook hij omstreeks half tien zich ter ruste begaf. Nachtelijke bewaking werd destijds alleen voor de grootste gevangenen nodig geoordeeld, waaronder het Bredase tuchthuis met zijn twintig tot dertig gedetineerden in die tijd zeker niet gerekend kon worden. Er waren er ook wel eens meer, doch eveneens soms nog minder. Eerst toen na de brand het tuchthuis aanzienlijk werd vergroot, nam de sterkte belangrijk toe met soms veertig tot zestig personen.

Barend had nog maar korte tijd geslapen, toen hij door een geschreeuw en lawaai boven in het gebouw wakker werd. Hij herinnerde zich, dat daar een vrouwelijke gedetineerde lag, die aan „swaere bloedspouwinge” leed en het dan zeer benauwd had. Ook nu zou zij wel weer zulk een aanval hebben gekregen, dacht hij nog half in zijn slaap „en dat de andere vrouws-persoonen daer over schreeuwden of geraes maeckten!” Om zekerheid te krijgen, stond hij op en wilde naar boven gaan. Terwijl hij zich nog aankleedde, werd er hevig op de buitendeur in de Halstraat gebonsd. Nu

begreep de knecht, dat er onraad was, wekte in allerijl directeur Van Son en opende de hoofd deur. Militairen van de wacht bij de Ginnekenpoort stonden voor de deur en schreeuwden Barend toe, dat de hele bovenverdieping van het tuchthuis in brand stond. In plaats van aanstonds met z'n beiden alle cellen te openen en de gedetineerden te bevrijden, gelastte de op het rumoer toegesnelde Van Son zijn knecht om met de sleutels naar boven te gaan en daar de vrouwelijke gedetineerden te ontsluiten, terwijl de directeur zelf weg holde naar de hoofdwacht en de bovengenoemde schout Mr. Damisse om assistentie te verzoeken.

Dat deze gevangenisdirecteur zozeer in gebreke bleef door persoonlijk de plaats des onheils te verlaten en de redding van aan zijn zorgen toevertrouwde mensen aan zijn knecht over te laten, werd hem toen zowel als later blijkbaar niet als ernstig plichtsverzuim en schromelijke tekortkoming in leiderschap aangerekend. Want men leest er niets over en Van Son bleef ook daarna gehandhaafd als directeur!

Barend had intussen gedaan wat hij kon. Doch op de bovenverdieping was maar één vrouwelijke gedetineerde meer te redden, namelijk de reeds genoemde Marie, die alleen zat. Na haar ontsloten en gelast te hebben onmiddellijk naar beneden te gaan, trachtte hij door het niet bewoonde kamertje daarnaast „het vrouwenstok” te bereiken, d.w.z. de rij cellen of kamertjes⁸ te openen, waarin nog zeven vrouwen waren opgesloten. Doch uit het tussenkamertje kwam hem reeds zulk een verstikkende rook tegemoet en de overal uitslaande vlammen beletten hem verder te gaan, dat hij volgens zijn eigen woorden in de verklaring „met geen mogelijkheid daer meer voorbij heeft kunnen passeeren, om met de sleutels bij de andere opgesloote vrouwspersoonen te kunnen komen en dat hij dus buiten staat is geweest de vrouwsluiden te kunnen helpen, dat er ook nog andere Luiden na boven zijn geloopt, maar dat die even als hij door den brand en rook wierden verhinderd om bij de vrouwsluiden te komen”.

Men komt bij lezing van deze passage geredelijk tot de conclusie, dat de organisatie van het reddingswerk veel te wensen overliet, maar dat ook aan het toezicht overdag en de inspectie op de avond van 7 april niet de nodige zorg was besteed. Immers, toen Barend werd gevraagd, wat naar zijn oordeel de oorzaak van de brand zou kunnen zijn geweest, verklaarde hij onder het nodige voorbehoud en eveneens met de nodige voorzichtigheid

om zijn chef niet te belasten, „dat het hem allerwaarschijnlijkst is voorgekoomen, dat den Brand in het leege kamertje naest het quartier⁹ van Marie — moet sijn aengekoomen.¹⁰ Dat hij wel weet, dat daer geene kriecken¹¹ of dergelijke brandstoffen werden gelegd of bewaert, maer dat op het selve kamertje een stilletje stond tot gebruyk van gemelde Marie — en dat het dus soude konnen gebeuren, dat Marie — des avonds met haer licht¹² op het selve kamertje is geweest en aldaer door het vallen van het licht of eenige vonken van dien den brand soude konnen sijn veroorsaekt”.

Opzettelijke brandstichting kon dus niet bewezen worden als oorzaak van de ramp, doch wel verdacht was, dat de meergemelde vrouwelijke delinquent zich door de vlucht aan het onderzoek had onttrokken. En voor de rest waren door de brand andere mogelijke sporen van de vermoedelijke oorzaak uitgewist. Het bewijs kon dus direct na de ramp al niet meer geleverd worden. Barend, de knecht, was de enige, die zich in zijn soort en met de hem beschikbare middelen had onderscheiden, althans op verdienstelijke wijze zijn plicht had gedaan. Immers hij redde tenminste nog de mannelijke gedetineerden en zorgde, dat deze lieden konden worden overgebracht naar de Gevangentoren. Terwijl directeur Van Son op het meest kritieke moment de gevangenis verliet, zgn. „om assistentie geloopt sijnde”, had Barend „de stokken van de gevangen Manspersoonen ontslooten en haer alle neegen daer uyt geholpen, waer na sij met behulp van de Militaire wagt na den gevangen Thoorn in bewaering sijn overgebracht”.

Wel mocht het als een groot geluk worden beschouwd, dat het aantal gedetineerden in april 1774 juist een zijner laagtepunten had bereikt: negen mannen en acht vrouwen, in totaal dus slechts zeventien personen. Blijkens de bijlagen bij de stadsrekeningen over het jaar 1775 werd het stoffelijk overschot van de bij de brand omgekomen vrouwelijke gedetineerden ter aarde besteld door Nicolaas Cloosterhuysen en Coenraad Grim, die daarvoor werden betaald met drie gulden en acht stuivers; evenals Thomas Zallerman en Anthony Rechenbach, die echter „wegens begraven der omgekomen tuchtelingen met den ontstaane brand in deesen Huijse” tien gulden in rekening brachten. Van enige deernis met de omgekomen slachtoffers blijkt echter niets!

Natuurlijk ging er spoedig na de brand ook een brief naar Den Haag om Prins Willem V, als heer der stad en Baronie, in kennis te stellen van

de ramp, die Breda had getroffen. Stadhouders Damisse kon op 21 april 1774 in de vergadering van de magistraat reeds mededelen, dat de Raad van Zijne Hoogheid had besloten om bij de regenten van het tuchthuis te informeren of nodig werd geoordeeld om het strafgesticht weer op te bouwen en zo ja, dan daarvan ten spoedigste een begroting in te dienen. Na ruggespraak met de leden van de Bredase schepbank en de commissarissen van het tuchthuis vanwege de Baronie werd vernomen, dat het gesticht niet alleen herbouwd, doch ook uitgebreid moest worden ter vergroting van de capaciteit.

PLANNEN TOT HERBOUW EN UITBREIDING VAN HET TUCHTHUIS. VELE EN LANGDURIGE BERAAD- SLAGINGEN.

Tot die uitbreiding kon worden overgegaan, toen in mei 1774 zekere Adriaen Siermans te Antwerpen, eigenaar van het huis in de Halstraat naast het tuchthuis, bereid bleek dit pand te verkopen, waarvoor hij als koopsom 3000 gulden vroeg. Het had hem zelf 2510 gulden gekost, reparaties inbegrepen en de regenten van het tuchthuis vanwege de stad vonden dit een billijk aanbod. De stad bewilligde dan ook dadelijk voor haar aandeel in deze kosten.

Toen er in het laatst van mei 1774 een missive van de Raad en Rekenkamer van de Prins binnenkwam, waarin ook deze zijn toestemming gaf tot de herbouw en uitbreiding, konden de bouwplannen nader worden uitgewerkt. Er was trouwens *periculum in mora*, want het aantal preventief gedetineerden, verdacht van misdrijven, bedelarij en vagebondage, die in de Gevangentoren werden ingesloten, nam sinds mei 1774 weer hand over hand toe. En dit toen al meer dan vier eeuwen oude arresthuis was bovendien zeer poreus door zijn bouwvalligheid. Zo rapporteerde stadhouder Damisse op 16 juni, dat er opnieuw vier gedetineerden, afkomstig uit het afgebrande tuchthuis en toen ingesloten in de toren, „tussen dinsdag en woensdag nagts door een gat, het welk zij in den muur hadde gebrooken, waren ontvlugt”. De cipier van de toren, Johannes Grooteboer, klaagde steen en been over de abnormale sterkte van zijn bewaringsgesticht, nu tevens hulpgevangenis en dus strafgesticht geworden, ook al doordat hij voor zijn mensen onvoldoende werkgelegenheid en evenmin geschikt personeel

had. En Damisse zelf kwam ruimte tekort voor zijn preventieve klanten. Er dreigde derhalve een noodtoestand te ontstaan.¹³

Het duurde echter nog tot november 1774, voordat de Domeinraad contact had opgenomen met de Bredase metselaar Augustinus Canters, die tevens een soort van architectenpraktijk uitoefende en aan wie de regenten reeds advies hadden gevraagd voor de nieuwbouw van het tuchthuis. Hij moest dan ook het (plan of) ontwerp maken, waarvan nog een tweetal tekeningen is bewaard gebleven in het Stedelijk Museum alhier.¹⁴ Commissarissen voor de bouw van stadswege waren de schepenen Dr. Pieter Snellen en Mr. Antonie Johan Damisse, die eerst zelf het bouwplan moesten goedkeuren, voordat het Domeinbestuur er mee accoord wilde gaan.¹⁵

Maar ondanks de noodzaak om spoed te maken met de uitvoering der plannen, ging er veel kostbare tijd verloren met deliberaties in de diverse colleges, die met de zaak te maken hadden. Zo rapporteerde Damisse eerst op 5 januari 1775, dat de Domeinraad wel zijn goedkeuring had geschonken aan het ontwerp en dat de regenten of commissarissen van het tuchthuis werden geauthoriseerd, om de bouw publiek te doen aanbesteden, echter onder voorbehoud of voorwaarde „dat deselve desen aengaende alvorens sullen moeten inneemen de consideratiën vanden opsichter Ph. W. Schonck, op de daarbij gevoegde Teeckeninge, alsmeede het bestek en conditiën van aanbestedinge met sijn overleg formeeren”.¹⁶

Deze opzichter, — ook wel stadsarchitect genoemd —, Philip Willem Schonck, genoot destijds een grote vermaardheid als bouwmeester. In de jaren 1766—1768 was naar zijn ontwerp het stadhuis van een nieuwe gevel voorzien en inwendig vertimmerd. De tegenwoordige deskundigen zijn wel heel wat minder gul in hun lof ten aanzien van Schonck's stadhuis-„restauratie”, maar deze kon vooral bij de Prins een potje breken en daaruit zal het wellicht te verklaren zijn, dat hij ook bij de herbouw van het tuchthuis een stem in het kapittel, althans de supervisie kreeg. En ook dit gebouw kreeg dezelfde vlakke, eentonige en in zeker opzicht doodse façade, die nu zowel het raadhuis als het wapenmagazijn nog bezitten.

Intussen was met het inschakelen van architect Schonck als deskundige autoriteit de kans vergroot, dat de uitvoering der bouwplannen nog langer op zich zou laten wachten. Wel ging de aankoop van het huis van Adriaen Siermans, nog steeds woonachtig te Antwerpen, nu definitief en vlot door,

nadat deze in januari 1775 verzocht was naar Breda te komen, „omme de Heeren Commissarissen van 't Tugthuijs daer inne te vesten, wanneer de bedongen cooppenningen te gelijk sullen moeten werden geavanceert”.¹⁷ Ook dit huis moest van binnen ten dele gesloopt en aan het front in overeenstemming gebracht worden met de voorgevel, voorzover deze was blijven staan. En zo werd het weer juni 1775, voordat in het concept-plan allerlei veranderingen en verbeteringen waren verwerkt, die zowel voorgesteld waren door de tuchthuis-commissarissen van stads- en 's-landswege als door de Domeinraad en de heren Schonck en Canters. Laatstgenoemd moest in de vergadering van 12 juni nog eens uitvoerige „elucidatie geven nopens de verandering der plans”, waarna ook de tienraads mannen er hun wijze hoofd over bogen ter fine van rapport.

En toen dan eindelijk in juli de aanbesteding kon plaats vinden, waarbij als laagste inschrijvers „van het maeken van een nieu Tugthuis” uit de bus kwamen de aannemers Cornelis van Seters en Bernardus Hoffen, zulks voor de som van 34.800 gulden, moest opnieuw worden afgewacht, wanneer het de diverse instanties geliefde deze aanbesteding goed te keuren. Opzichter Schonck was met een mondeling rapport gekomen, waarin aan de Domeinraad de reden was ontvouwd waarom het oorspronkelijk geraamde bedrag van 27.400 gulden nog aanzienlijk had moeten worden verhoogd.¹⁸ En zo waren er meer haken en ogen, die weggewerkt dienden te worden, voordat alle partijen hun zegel konden hechten aan het eindontwerp.

Begin augustus was het dan eindelijk zó ver en toen kon met metselaar Canters een accoord worden gesloten over zijn honorarium, namelijk negenhonderd gulden over het opzicht van de opbouw, het formeren van het bestek en verder daarbij te verlenen diensten.¹⁹ Nog andere kosten verhoogden de totale uitgaven van het project, zoals bijvoorbeeld de schadevergoeding, welke de tuchthuisdirecteur Van Son had gedeclareerd wegens verlies van privé-bezit in en door de brand van het oude tuchthuis. In die declaratie betrok hij ook zijn zuster, zijn nicht en de meid, die vóór de brand allen bij hem in het gesticht bleken te hebben ingewoond. Hij is namelijk nimmer getrouwd geweest. De heren commissarissen confereerden daarover in november 1775 en keerden Van Son toen een bedrag van 1468 gulden uit, waarmede hij ook zijn zuster, nicht en de meid moest voldoen.²⁰ Ook na de herbouw en ingebruikstelling van het tuchthuis woonden bij hem in de

volgende nichten: Margreta, Jannetje en Pietertje van Son, allen dochters van zijn broer Daniël van Son, wonende te Zwijndrecht, zulks blijkens een testament van Pieter van Son, verleden voor de Bredase notaris Jan François Mirandolle d.d. 30 mei 1792, toen Van Son nog directeur van het tuchthuis was. Het bleek mij niet of deze nichten haar diensten verleenden in de vrouwenafdeling van het tuchthuis of bij de arbeid, waarover hierna meer. Doch aan te nemen is dat wel, gezien de personeelstoestanden in andere tucht- en spinhuizen elders in den lande.

Eerst in mei 1777 was men met de bouw klaar gekomen. Dit blijkt uit een rapport, gedateerd 26 mei van dat jaar, ingevolge waarvan stadhouder Damisse benevens de schepenen Croyze en Mandé als commissarissen van het tuchthuis verklaarden, dat zij met hun collega's vanwege de Baronie een rondgang door het nieuwe gesticht hadden gemaakt. Of zoals er in de tekst letterlijk staat, dat zij „het nieuw gebouwde tughuijs onder aenwijzing van de opsichter A. Canters hebben geëxamineerd en opgenomen, dat hun Weled., soo verre deskundig, tselve in ordre hadden bevonden, sijnde door den gemelde opsigter Canters daer van een besondere verklaring gegeven, dat (de aennemers) echter hadden beloofd en aengenomen, dat in gevalle nog iets mogte werden gevonden, tgeen niet conform het bestek was gemaakt, zij tselve ten haaren koste souden remediëren en volgens het bestek maaken”.

Toen was het zover, dat de gedetineerden maar ook de directeur met zijn personeel het nieuwe tuchthuis kon betrekken. Gedurende de periode van april 1774—1777 had Van Son een vergoeding voor huishuur genoten en de lezer zal zich mogelijk al hebben afgevraagd wat deze directeur op non-actief in die drie jaren eigenlijk had uitgevoerd? Cipier Grooteboer voerde de scepter in de Gevangentoren en daar had Van Son dus geen boodschap. De preventieven in dit bewaringsgesticht verrichtten zelden of nooit arbeid en Van Son was juist meer hoofd van de arbeid als directeur dan dat hij zich zou hebben geïnteresseerd voor wat tegenwoordig de leidende en opvoedende taak van een gevangenisdirecteur uitmaakt. Dat blijkt mede uit zijn activiteiten en initiatieven tijdens zijn interregnum van 1774—1777, toen hij min of meer optrad als hoofd van de werkverschaffing in de stad, om de „grote armen” of bedeeden van de „gemene almoesenij” aan het werk te zetten en te houden.

ARMENZORG, WERKLOZENZORG, WERK- VERSCHAFFING EN GEVANGENISWEZEN REIKEN ELKAAR DE HAND.

In het verleden zijn gevangeniswezen en armenzorg steeds nauw met elkander verbonden geweest, vooral sedert het einde der 16de eeuw, toen men in het voetspoor van Dirck Volckertsz Coornhert de armoede als de meest criminogene factor beschouwde. Volgens deze redenering was er zowel affiniteit als causaliteit tussen deze beide verschijnselen in de menselijke samenleving, aldus: door armoede komen velen tot lediggang, bedelarij en vagebondage en die trappen leiden rechtstreeks tot de misdaad. Om dus de misdaad te bestrijden, moest men in de eerste plaats lediggang en bedelarij tegengaan en vooral de armoede voorkomen door de werklozen aan lonende arbeid te helpen en de werkschuwen tot arbeid te dwingen, desnoods door onthouding van werklozensteun. Tot diep in de 19de eeuw heeft deze opvatting zich dan ook op het terrein van de bestrijding der criminaliteit kunnen handhaven.²¹

Tewerkstelling van de armen betekende dus, vanuit dat standpunt gezien, indirect voorkoming van de misdaad. Maar ook rechtstreeks was het een levensbelang voor de stedelijke gemeenschap, want de armoede en werkloosheid onder de Bredase werkende stand namen juist in de jaren rond 1770 in sterke mate toe. Dat blijkt uit de vele klachten over de onvoldoende bestrijding der werkloosheid, tot uiting gebracht in de magistraats-resoluties, de kerkeradsnotulen en andere bronnen uit die tijd. De aalmoezeniers zowel als de Hervormde, Lutherse en Waalse diakens en R.K. kerkelijke armmeesters stonden voor grote uitgaven, die allengs niet meer gedekt konden worden door de eerder slinkende dan toenemende collecten en andere inkomsten. Daarvan hier voorbeelden te geven zou te ver voeren, doch wel kan even worden gewezen op diverse maatregelen, die van overheidswege werden gestimuleerd om uit het slop te geraken en waarbij ook de werkkraft van directeur Van Son werd ingeschakeld. Om die reden moeten we er hier even aandacht voor vragen.

Zo werd in de vergadering van de magistraat op 26 januari 1775 ter tafel gebracht een plan tot werkverschaffing aan de armen van Breda „voor eenig daggeld tot soulaes van de Armens casse”, waaronder dan moet worden

verstaan de algemene armenbuidel van de aalmoezeniers. Dit plan omvatte tewerkstelling door uitpluizing bij het breeuwen van schépen en kleinere vaartuigen, hetgeen destijds te Vlissingen met succes in praktijk werd gebracht. Andere middelen en maatregelen waren het kopen van bomen om die te laten zagen of tot brandhout hakken; het laten aanmaken van houten pennen en dito hakken voor de schoenmaker, speciaal ten behoeve van oude lieden, die geen zwaar werk meer konden doen; het doen maken van lijkkasten door werklozen, die timmeren hadden geleerd; het „doen oprigten van een naelde- en speldemakereij”, door iemand deskundig in deze materie, alsmede „wol te laeten spinnen, waertoe Sijn Edele van gedagten was, dat een publicq werkhuis van de een of ander oude Capel of schuur dient gemaect te werden”.²²

Opnieuw werd de aandacht der vroede vaderen op dit en soortgelijke plannen gevestigd, toen enkele maanden later de rentmeester van de stadsarmen hun ter kennis bracht, dat de revenuen van de stadsbuidel voor de armen geheel ontoereikend waren geworden voor steunverlening. De stad kon voorlopig niet meer dan duizend gulden van haar kasgeld missen en moest de uitvoering der nieuwe plannen tot bestrijding der werkloosheid mede laten rusten.²³ Tot overmaat van ramp deelde stadhouder Damisse mee, dat het aantal bedelaars en vagebonden, gedirigeerd naar de Gevangentoren, steeds meer toenam. En daar zaten die lieden maar niets te doen, terwijl het tuchthuis, waar altijd gewerkt moest worden, de vroede vaderen nog steeds — en hoe lang nog! — als een uitgebrande krater en ruïne aangaapte. Het was inderdaad voor het maatschappelijk hulpbetoon te Breda een penibele en sociaal ontoelaatbare situatie!

Onder die benarde omstandigheden nu kwam directeur Van Son zelf in 1775 met een geheel nieuw plan, waarover stadhouder Damisse rapport uitbracht. Van Son had hem namelijk meegedeeld, dat hij „een vrouws-persoon van Schoonhooven konde bekoomen, die een seeker wolspinderij, waer van een fabricq te Schoonhooven was, aen de Arme Lieden soude konnen leeren, mits men aen haer daer voor seeven gls. per week en vrije Reijs na hier en wederom²⁴ betaelde en dat de instrumenten, daer toe nodig, van stads weegen wierden aengeschaft”.

Damisse zag wel wat in dit plan en stelde voor „omme tot Proef-neming” de vrouw naar Breda te laten overkomen, haar de vereiste toestellen,

werktuigen of gereedschappen voor de spinnerij ter beschikking te stellen en sociaal hulpbehoevenden bij haar in de leer te brengen, voorlopig alles op kosten van de stad.²⁵

Andere experimenten moesten daarvoor wijken, zoals dat van zekere Van Kempen, die ook geprobeerd had een soort fabriekje op te zetten met het doel steuntrekkenden aan lonende arbeid te helpen. Waaruit dit werk bestond, blijkt niet nader uit een desbetreffende resolutie van de magistraat d.d. 20 augustus 1775, doch hij kreeg daaruit wel te verstaan, dat hij „bij provisie daer meede (had) te supercederen tot nader deliberatie, terwijl²⁶ het selve niet voldeed aen de intentie en voor soo verre men na kan gaan, niet te verwagten is, dat het selve in laeter tijd voldoen sal en dat het selve tot merkelyk nadeel van Stads Financiën soude verstrekken”.²⁷ De stadsfinanciën lieten destijds wel allerminst toe om goed geld naar kwaad geld te gooien en de uiterste zuinigheid was meer dan ooit geboden.

Nog een tweede evenmin nader omschreven poging tot werkverschaffing, ondernomen door zekere Pieter Huijsers, blijkt ook geen voldoende effect te hebben gesorteerd, al stond burgemeester Verbrugge hier achter, die een voorstel deed, waarover in de vergadering van 29 september 1775 werd beraadslaagd. Hij verzocht en verkreeg toen autorisatie „omme in seekere Schuure, staende aende glasblaserije binnen deese Stad, van dewelke het gebruik tot exerceering van het handwerk der Arme Liedien alhier door Pieter Huijsers aan deeser Stads Aelmoesenijs Armen gratis is geoffereert, de noodige reparatiën van Stadsweegen te doen en in deselve verder alles te doen in orde brengen tgeen sijn WelEd. nodig sal oordeelen te behooren”.²⁸

Het ontbrak dus niet aan pogingen en maatregelen om de werkloosheid, armoede, lediggang en bedelarij te Breda zoveel doenlijk te bestrijden. Doch alleen aan de onderneming van Pieter van Son, de tuchthuisdirecteur op non-actief, blijkt in de jaren 1774—1777 en vooral daarna een zeker succes voorbehouden geweest te zijn, waarvan ook de gevangenisarbeid zou profiteren, zodra het opgebouwde tuchthuis weer in dienst kon worden gesteld. Daarom is het wel nodig voor hem en zijn initiatieven nu verder de aandacht van onze lezers te vragen.

PLAN VAN SON. OUDE EN NIEUWE PROJECTEN BIJ DE GEVANGENISARBEID.

Uit Zwijndrecht naar Breda gekomen, verkreeg hij hier op 15 december 1766 het poorterrecht en aanvaardde twee jaar later het directeurschap van het tuchthuis. De met hem in 1768, 1774 en 1785 door de regenten van het tuchthuis, telkens voor de duur van zes jaar gesloten contracten, bewijzen, dat de zorg voor de gevangenisarbeid nog steeds een der eerste voorwaarden leek voor het welslagen der vrijheidsstraf, ook in dit gesticht. Ik citeer hier alleen de artikelen 3, 5, 9 en 18 uit een dezer contracten, welke tot onderwerp hebben de spinarbeid van de gedetineerden en op welke wijze Van Son zich in dat opzicht van zijn taak had te kwijten:

Art. 3. „en wijders (zal hij) de spinnewielen en verder noodige gereedschappen in behoorlijken staat onderhouden”;

Art. 5. „Den aenneemer (hier bedoeld in de zin van directeur en tegelijk verzorger der gedetineerden van levensonderhoud en wat zij verder nodig hadden tegen een bepaalde aannemingssom) sal zorg moeten dragen, dat de tugtelingen altijd behoorlijk van werk voorzien zijn en van al het gereedschap, dat daertoe dependeert”;

Art. 9. „Den aenneemer sal meede profiteeren het arbeidsloon van de tugtelingen, *met spinnen als anderssints* sullende gewonnen worden, gedurende deese besteedingh”;

Art. 18. „Wijders is nog geconditioneert, dat den opgem. aenneemer deese voorenstaende pointen en conditiën exact sal moeten opvolgen en het werk gedurende deese aenneeminge soodanig maken en de *wolle doen spinnen*, dat daerover geen de minste klagten komen te vallen. En in cas bij den aenneemer sulcx niet stipt werd nagekomen of dat over het spinnen van de wolle en het ander werk soodanige klagten quamen te vallen, dat de tugtelingen door den aenneemer *niet genoegsaem van werk voorsien wierden*, soo reserveeren heeren commissarissen soo van stads als 'slandsweegen in sulck geval aen sig de magt om daer toe illico wederom een ander bequaem persoon aen te stellen en te committeren”.

Ook art. 12 over de waardering van de gevangenisarbeid in loon, om te strekken tot voeding van de gedetineerden, is in dit verband niet zonder betekenis, namelijk aldus: „De directeur zal de tugtelingen verplicht zijn te

geeven behoorlijk loon, geproportioneerd een ieders werk, en zooals andere baasen gewoon zijn te geeven en daarvan niet anders als 4 sts. daags, dat is teegens *f* 75.—, in 't jaar tot hun onderhoud mogen inhouden".²⁹ Tijdens zijn beheer van het tuchthuis tot aan de brand in 1774 kreeg hij behalve gedetineerden uit Breda en de Baronie ook veroordeelden uit andere plaatsen in en buiten Brabant: Venlo, Hilvarenbeek, Axel, Buren, 's-Hertogenbosch en de Meijerij, Zeeland enz. Zijn voornaamste taak zag hij in het regelmatig verschaffen van zoveel mogelijk lonende arbeid, opdat de tuchtelingen hun tijd niet in ledigheid zouden verdoen. Zelf zocht hij desnoods in en buiten de stad werk voor hen en wij lezen nergens van klachten over zijn beleid in die jaren. Tijdens de brand gedroeg hij zich als hoofd van een strafgesticht echter minder beleidvol, zoals we hiervóór reeds hebben aangetoond.

Doordat de voornaamste arbeid in het Bredase tuchthuis steeds de spinnerij was geweest, — weven, nettenbreien e.d. werd er slechts door enkelen gedaan —, de productie in vroeger jaren regelmatig aftrek had genoten, werd het voorstel van Van Son — of dat van hem en stadhouders Damisse samen — in 1775 ernstig in overweging genomen. Dit hield in om, zolang het tuchthuis nog niet in dienst was gesteld, een zgn. „armenfabriek" op te richten, waarin het spinnen, apprêteren en verven van wol „aan de arme lieden" zou worden geleerd bij wijze van werkverschaffing en om hen in de gelegenheid te stellen een behoorlijk dagloon te verdienen. Dit werk zou dan later ook in het herbouwde tuchthuis kunnen worden voortgezet. Daaruit is de latere tapijtfabriek van Breda ontstaan, vooral doordat men een zekere Barend Bollebacker van Hilversum wist aan te trekken, die blijkbaar verstand had van het maken van tapijten of zgn. gonjes van koehaar. Dit haar moest eerst worden gesponnen, — hetgeen naderhand in het tuchthuis geschiedde —, en na de nodige bewerkingen te hebben ondergaan, werd het tot grondstof gebruikt van de fabricage van tapijten of gonjes in de armenfabriek. Vloer- en trapbedekking kwam in de gewone burgerwoningen gedurende de 18de eeuw meer en meer in zwang.

Natuurlijk waren er aanvankelijk aanloopmoeilijkheden in dit nieuwe bedrijf te overwinnen, zodat uit de stadskas aanschaffingskosten voor de gereedschappen, kleine verliezen op de exploitatie en vergoedingen voor de „werkkundige vrouw" uit Schoonhoven moesten worden betaald. De magistraat zag die gang van zaken al weer somber in, doch de domeinraad

Perrenot, die in september 1775 Breda bezocht om eens kennis te maken met de onderneming van Van Son, had er wel vertrouwen in. En dat gematigd optimisme leek zelfs gerechtvaardigd, toen Van Son ondanks de tegenslagen met de spinnerij begon met de fabricage van koeharen vloerkleden, waarvoor hij een aparte weverij wilde oprichten. Ook hierbij genoot hij weer de steun en medewerking van een promotor, namelijk die van de domeinraad Ardesch, die zich zeer interesseerde voor alle ondernemingen, welke ten doel hadden om de armenzorg en het maatschappelijk hulpbetoon te saneren, de steuntrekkenden zo min mogelijk te bedélen, doch aan nuttige en lonende arbeid te helpen. Ardesch meende in Van Son de man te hebben gevonden, die zulks voor Breda wel zou klaarspelen.

Er is toen in de magistraatsvergaderingen heel wat verwogen en beraadslaagd hoe deze plannen op de minst kostbare wijze te realiseren. Daarover kan ik hier niet in details treden, want dit alles raakt meer de geschiedenis van de armenzorg in de tweede helft der 18de eeuw te Breda dan die van het tuchthuis aldaar, hoewel toch ook zijdelings de gevangenisarbeid. Want nadat de medewerking van Barend Bollebacker uit Hilversum was verkregen, werd spoedig ook de gevangenisarbeid in het nieuwe tuchthuis dienstbaar gemaakt aan de tewerkstelling in de zgn. armenfabriek. In het herbouwde tuchthuis mochten eveneens tapijten van koehaar worden vervaardigd. Doch dat zal dan eerst mogelijk zijn geworden, nadat de als „wever in de tapijtfabricq” aangeduide Bollebacker, in april 1780 burger van Breda geworden, in ruil voor zijn bereidheid om ook aan de gedeteneerden het tapijtweven te leren, aan deze toezegging had voldaan.³⁰

In een apart contract of accoord³¹ werd op 11 juni 1778 met Van Son een overeenkomst aangegaan, niet in zijn kwaliteit van directeur van het tuchthuis, doch als directeur, bedrijfshoofd of „entrepreneur” van een „nu geëtablisseeerde hair-spinnerije”. De hoofdzaken van dit accoord komen op het volgende neer: Het werd gesloten tussen de buitenburgemeester Pieter van Persijn en vertegenwoordigers van de tienraden enerzijds en Pieter van Son, directeur van stads en 's lands tuchthuis anderzijds „om te dienen tot betere sustentatie der geringe gemeente, armoedige persoonen en huysgesinnen”. Primair was dus sanering van de armenzorg en bevordering der werkloosheidsbestrijding. Daartoe moest dienen de instandhouding van de bereids opgerichte „hairspinnerije en fabricque met hetgeene daeraen

appendeert", de verdere voortzetting en uitbreiding van dit bedrijf, om zoveel mogelijk armen, steuntrekkenden en werklozen op te vangen.

Pieter van Son zou deze onderneming tot fabricage van vloerkleden of gonjes voor eigen rekening blijven drijven naast zijn directeurschap van het tuchthuis. Indien mogelijk moest hij ook proberen om diemitten³² „off zogenaemde hilversomsche baeyen" in zijn productie op te nemen, waartoe de delinquenten in het tuchthuis mede de helpende hand konden verlenen door het bedienen van de haarmolens, waarin het ruwe koehaar na zuivering op maat werd gesneden, „ten einde een des te grooter aantal van personen daerin te kunnen employeren en werkgeven". De stad wilde echter geen enkel risico in deze onderneming dragen, noch in de winsten delen, noch de verliezen dragen en alleen door een vaste subsidie aan de voortzetting en eventuele vergroting van het bedrijf meewerken.

Daar tegenover nam Van Son op zich om alle hem van overheidswege toegezonden mannen, vrouwen en kinderen in de fabriek zoveel mogelijk aan werk te zullen helpen, ongeacht of dit zgn. armlastige personen dan wel vrijwillig werkzoekenden waren, die anders voor steun uit de algemene armenbuidel in aanmerking kwamen. Hun lonen moest hij op het einde der week stipt uitbetalen en van zijn werknemers, hun productie en verdiende arbeidslonen wekelijkse tabellen opmaken en daarvan periodiek een exemplaar laten bezorgen bij de daartoe door de magistraat gekwalificeerde persoon. Van deze administratie is helaas geen stukje, laat staan een overzichtelijk geheel aan economisch-historisch zo belangrijk materiaal bewaard gebleven, zodat we elk gegeven missen omtrent de omvang en het zakelijk karakter van Van Son's onderneming. Alleen wordt in het contract of accoord van 11 juli 1778 het loon van goed gesponnen „hair" per pond van overheidswege bepaald op 2 stuivers en mindere kwaliteiten navenant, „mits de spinners zelve het hair zullen verplicht zijn te kaerten en te twernen,³³ tenzij deselve verkiesen sulcx door een ander te laten doen". Deze voorbereidende arbeid nu liet Van Son bij voorkeur verrichten door de gedetineerden van het tuchthuis, voorzover niet tot ander werk in staat.

CONTRACT TUSSEN DE STAD EN VAN SON.

Om nu Van Son in staat te stellen zijn dubbele taak van tuchthuis-directeur en fabrikant van vloerkleden ten behoeve van de werklozenzorg

met succes waar te nemen, werden hem van stadswege „verleend en toegevoegd de navolgende voordelen, emolumenten en subsidiën”, geldende voor de tijd van zes jaar en ingaande 1 mei 1778:

- 1e. jaarlijks voor het in dienst houden van een weversknecht, i.c. de genoemde Bollebacker, een subsidie van *f* 100.—;
- 2e. alsvoren voor een knecht voor de spinnerij *f* 300.—;
d.w.z. gedurende de eerste twee jaar en daarna jaarlijks *f* 150.—;
- 3e. voor het gebruik van vuur en licht in de spinnerij *f* 100.—;
- 4e. voor het gebruik en slijtage van gereedschappen en werktuigen *f* 50,—
- 5e. het kosteloos gebruik van een deel van het stadshospitaal als ververij bij de spinnerij, waartoe van stadswege de nodige schikkingen zouden worden getroffen;
- 6e. een vergoeding van tweehonderd gulden voor ontslag en paspoort van de wever J. Bollebacker, gevorderd door diens korpschef, kolonel De Brauw;
- 7e. een vergoeding van een schelling of dertig cent per week gedurende de eerste zes weken, dat een persoon was tewerkgesteld, die door of vanwege de magistraat of gedelegeerden van de tienraden naar de fabriek was gezonden en die het spinnen nog moest leren; dit wegens te duchten schade aan werktuigen en grondstoffen;
- 8e. vrijdom van alle burgertochten (schuttersplichten) en -wachten voor beide „fabricqbedienden”, dus de weversknecht en de „spindersknecht”;
- 9e. vrij wonen voor de wever Bollebacker in een der huisjes, toebehorende de armenbuidel of het „fonds der Aelmoesenije op den Cingel nabij het Oudevrouwenhuijs”, zolang althans deze vakman zich bij zijn onderrichting aan de wevers en spinners door vlijt en toewijding voldoende onderscheidde;
- 10e. medewerking van het stadsbestuur ter verkrijging van een octrooi ter monopolisering van dit bedrijf in stad en baronie van Breda, welk monopolie inderdaad door de Prins van Oranje op 23 augustus 1778 werd toegekend, echter niet op naam van Pieter van Son in zijn dubbele kwaliteit van tuchthuisdirecteur en ondernemer van de zgn. Armenfabriek of Tapijtfabriek, doch ten behoeve van de magistraat

van Breda tot redres van de vervallen staat van de armenzorg; zie Bijlage I hierna;

- 11e. een renteloos voorschot van de stad aan de ondernemer ten bedrage van 4000 gulden en ter voorziening in de behoefte aan bedrijfskapitaal, welk bedrag binnen vijf jaren in jaarlijkse termijnen moest terugbetaald zijn;
- 12e. in het geval van het mislukken der onderneming en het te niet gaan van het bedrijf zouden de emolumenten, onder voorgaande punten opgesomd, onmiddellijk ingetrokken, de overeenkomsten nietig verklaard en het verstrekte renteloos voorschot terugbetaald moeten worden, terwijl Van Son bij wijze van onderpand zich voor de naleving der gesloten overeenkomst verplichtte zijn vaste bezittingen onder Zwijndrecht, getaxeerd ter waarde van 16.000 gulden, niet te zullen vervreemden, belasten of bezwaren.³⁴

Op basis van deze overeenkomst zou de werkverschaffing in de fabriek de armenzorg moeten dienen en deze op haar beurt de gevangenisarbeid in het tuchthuis moeten stimuleren. En Pieter van Son kon dus nu tapijten maken in zijn fabriekje, in het hospitaal zowel als in het tuchthuis, als hij maar zorgde voor het goed renderen van zijn dubbele onderneming, voorts dat de tuchtelingen veilig bewaakt werden en aan het werk bleven, terwijl daarnaast de armlastigen en werklozen het vak moesten leren om daarmee zo spoedig mogelijk in hun onderhoud te kunnen voorzien. Jacobus Bollebacker, wever of meesterknecht, was in dit bedrijf de eerste assistent van Van Son. Het met deze medewerker gesloten contract d.d. 29 mei 1779, — doch ingegaan op 30 april 1778 voor de termijn van zes jaar —, bewijst, dat hij zowel vakleraar en vakleider als opzichter en controleur van de afgewerkte fabrikaten was en in de fabriek zijn voornaamste arbeids-terrein vond.³⁵ Toch kwam hij ook regelmatig in het tuchthuis om daar de gedetineerden te instrueren.³⁶

CONTRACT TUSSEN VAN SON EN ZIJN ASSISTENT-VAKLEIDER.

Uit het contract tussen Van Son en Bollebacker blijkt verder, dat deze in de eerste plaats de verplichting werd opgelegd, om „sig met schuldige vlijt en applicatie (te sullen) toeleggen om goed en loffelijk werk te vervaer-

digen en daerdoor tot den bloey en toeneming der voorseide fabriq meede te werken". Dit hield in om de reeds aangeworven en nog aan te werven knechten in de fabriek de techniek van het weven grondig te leren, hun de taken toe te wijzen en de afgewerkte stukken aan een grondige inspectie te onderwerpen, de daarin geconstateerde fouten te verhelpen en verder alles te doen „tgeen ten beste der fabrique en perfectie van het te maken werk vereischt ende hem bij den contractant ter eenre (Van Son) in redelijkheid gevergd zal worden". Ook de dagindeling werd nauwkeurig in het contract omschreven, geheel overeenkomstig met die in het tuchthuis.

Des zomers moest hij met de andere werknemers klokslag vijf uur 's morgens beginnen en tot acht uur werken. Dan volgde een half uur schafttijd en na afloop daarvan werd de arbeid voortgezet tot half twaalf. Om één uur in de namiddag werd opnieuw begonnen tot vier uur, om met onderbreking van een half uur rust 's avonds om zeven uur te eindigen, in totaal dus een werkdag van 11½ uur! Zulk een naar onze begrippen lange werkdag was echter toen nog normaal voor Breda, en de opmerking „soe en diervoegen sulks alhier ter steede gebruykelijk is", bewijst dit ten overvloede. Maar bij het korten der dagen werden ook de werktijden ingekrompen: in de lente en in de herfst werd om zes uur begonnen, echter met bekorting van de middagschafttijd met een half uur en in de winter om zeven uur 's morgens tot acht uur 's avonds.

Het weekloon van Bollebacker werd gesteld op zes gulden en ontslag zou hem gedurende de zes contractjaren niet gegeven mogen worden tenzij wegens wangedrag, ernstig plichtsverzuim en andere dergelijke redenen, een en ander met toestemming van of in overleg met de commissie uit de tienraden, belast met het toezicht op de armenzorg. En kwam de onderneming onverhoopt tot verval, stilstand of liquidatie, dan werd de overeenkomst nietig verklaard en Bollebacker behoefde niet schadeloos te worden gesteld of hem een gelijkwaardig emplooi te worden aangeboden, aangezien er dan sprake was van force majeure. Evenwel met dien verstande, dat als Bollebacker er niet in slaagde onder zulke omstandigheden een geschikt emplooi te vinden, dan zou hem van stadswege een „douceur" van 25 gld. worden toegekend bij wijze van reispensing met nog 25 gld., door Van Son aan zijn assistent uit te keren. Met deze 50 gld. zou Bollebacker dan genoeg moeten nemen en afzien van verdere pretenties. Ook had hij recht op een

hele of halve dag verlof bij wijze van vrije tijd, eens per maand of per zes weken op te nemen „ter sijner uitspannenge, verrigtinge sijner particuliere affaires of andersints”. Maar de daardoor verloren tijd in het werkschema moest hij toch weer zoveel mogelijk inhalen. Een en ander werd geconditioneerd onder het voorbehoud „soo nog tans het werk der fabrique sulks kan toelaaten”.

Wever Bollebacker kreeg de meest verschillende categorieën werknemers en leerlingen in het vak onder zijn leiding: de tuchtelingen in het tuchthuis, die doorgaans niet tot de werkwilligsten behoorden; armen, soldaten, die hun paspoort hadden gekregen; vrouwen van arbeiders en van soldaten, die er wat bij moesten verdienen; kinderen, habituele werklozen, die allen in de pas opgerichte „trap-, gang- en vloerhaarkleeden fabricq” van Pieter van Son aan het werk (gezet en) gehouden moesten worden. In de fabriek zelf was een afscheiding gemaakt tussen de vrijwillig daarin werkzoekenden en hen, die door de aalmoezeniers gezonden of door de sterke arm gedwongen werden in de fabriek te gaan werken op straffe van verlies van financiële onderstand of van steun in natura. En wilden ze dan nog niet, zo stond het tuchthuis voor hen open, waar ze wel móesten werken om niet te verhongeren, aangezien alleen in die inrichting de consequente toepassing van de van ouds bekende stelregel: wie niet werkt, zal ook niet eten, mogelijk en uitvoerbaar bleek. Deze stok achter de deur bleek nodig om het legertje van lediggaande werklozen, bedelaars en vagebonden uit te kammen en zo mogelijk te decimeren, aangezien de armenkassen te Breda die zware last niet langer konden dragen!

AANVANKELIJK GUNSTIGE RESULTATEN.

In de eerste jaren van het bestaan der armen- of tapijtfabriek onder directie van Van Son ging het, economisch en financieel gezien, niet slecht: er was reeds na een paar jaar sprake van een „sterk debit der geëtablisseeerde fabricq”, waardoor echter ook een sterkere kapitaalsinvestering nodig bleek. Van Son vroeg in april 1779 de stad om nog drieduizend gulden bedrijfskapitaal tegen een matige rente van 2½ % en onder hypothecair verband van zijn vast goed, evenals in 1783 nog eens tweeduizend gulden tegen 3 %. Hij kreeg ze ook, zij het dan van particulieren onder garantie door het stadsbestuur van periodieke aflossing van telkens een deel der schuld en

rentebetaling, waarvoor hij tijdig zorgde. Ook op andere wijze kwam de stedelijke regering hem tegemoet, want ze ondervond al spoedig, dat de onderneming een goede invloed had op de algemene armenzorg, de bestrijding der werkloosheid en de vermindering van de bedelplaaq.

Over de lotgevallen en de resultaten der fabriek kan overigens weinig worden medegedeeld wegens, — we zagen het reeds —, het gemis aan bescheiden, vooral de administratieve. Uit de archieven van de Domeinraad en de resoluties van magistraat en tienraden blijkt slechts, dat het hospitaal als fabrieksgebouw in 1785 ten behoeve van het garnizoen moest worden ontruimd en dat toen een deel van het Oudevrouwenhuis aan de Oude Vest bij het Gereformeerd Burgerweeshuis tot „spinderij van deser Stadsfabricq” werd ingericht, aldus dichtbij het tuchthuis in de Halstraat. Wever Bollebacker is niet lang daarna uit Breda vertrokken. De ware reden daarvan is niet meer te achterhalen en zijn vertrek kon alleen worden afgeleid uit de posten van uitgaven in de aalmoezeniersrekening van de jaren 1786—1788.

Omtrent de lonen, die in de fabriek werden verdiend, kan nog worden meegedeeld, dat kinderen in de leeftijd tussen 13—15 jaar per week 1½—2 gulden konden thuis brengen, een 17-jarig meisje zelfs 5 gulden, terwijl aan de kinderen in de fabriek soms ook klompen en sokken bij wijze van „douceur” werden verstrekt.

Een en ander wijst intussen op een vorm van kinderarbeid in de 18de eeuw te Breda, waaromtrent nog wel eens een nader onderzoek zou mogen worden ingesteld. De fabriek floreerde vrij goed, vond voor haar productie geregeld voldoende afzet, hoewel niet blijkt of de tapijtweverij dan wel de spinnerij en ververij daartoe het meest hebben bijgedragen. De subsidies van de stad waren na 1785 niet langer nodig en dat kan misschien ook de reden zijn, dat wever Bollebacker, na beëindiging van zijn zesjarig dienstverband in dat jaar, niet lang daarna uit Breda is verdwenen. Na die tijd verdwijnt ook de fabriek steeds meer uit de magistraatsnotulen en domeinrapporten, hetgeen echter nog niet direct op een financiële verslechtering of een kwijnend bestaan van de onderneming behoeft te wijzen.

Want in het jaar 1800 stond Pieter van Son nog steeds te boek als „fabrykeur” van vloerkleden, als zodanig hij ook werd genoemd in het journaal van de reis, die de „agent der Nationale Oeconomie”, J. Goldberg, in dat jaar door de Bataafse Republiek had ondernomen. In juli 1800

bezocht deze o.m. het tuchthuis, waarin toen nog steeds koeharen kleden voor vloer- en trapbedekking werden gemaakt. De particuliere fabriek wordt in zijn rapport aangeduid als „eene fabryk tot Nut der Armen”, waarbij diverse particulieren waren geïnteresseerd geweest als oprichters, doch waarbij tijdens zijn bezoek „het Roomsche Armenbestuur” het meeste belang had. Deze werkverschaffing had dus allengs een meer kerkelijk-charitatief of godsdienstig-filanthropisch karakter gekregen, waarbij ongeveer honderd arme lieden waren gebaat. Zij sponnen het koehaar, dat in het tuchthuis tot karpotten of kleden werd verwerkt,³⁷ dus precies het omgekeerde als tussen 1786 en 1800. Want toen werd in het tuchthuis gezorgd voor de aanvoer van grondstoffen, het reinigen, snijden enz. van het koehaar, waarvan in de fabriek vloerkleden werden gemaakt. In 1816 bestond deze particuliere onderneming, althans een tapijtfabriek, te Breda nog, waarvan Le Jeune gewag maakt.³⁸ En onder de door Van der Aa genoemde industrieën of fabrieken te Breda in 1845 worden het eerst twee tapijtfabrieken en vervolgens nog een haardoekfabriek genoemd.³⁹

PIETER VAN SON VERDWIJNT VAN HET TONEEL.

Pieter van Son was in 1800 echter geen directeur van het tuchthuis meer. Het is wel aannemelijk te maken, dat hij als tuchthuisdirecteur na beëindiging van zijn derde contract met het stadsbestuur op 30 april 1791⁴⁰ zich langzamerhand uit de zaken heeft teruggetrokken. Daarop wijst dan in de eerste plaats zijn testament van 30 mei 1792, — Van Son was nogal royaal met zijn elkaar meer of minder snel opvolgende testamenten! — waarin hij als directeur van stads en 's lands tuchthuis verklaarde te herroepen alle voorgaande testamenten enz., door hem gemaakt.

Volgens deze uiterste wilsbeschikking werden toen aan zijn beide neven Adrianus van den Heuvel Jorisz. en Adrianus Hendrik Siering toegewezen „alle de gereedschappen van keetels, haarmolens, getouwen, (spin)wielen en generalijk alle andere gereedschappen zonder uitzondering, die tot de Fabryken off affaires van den testateur behooren”, onder beding, dat genoemde neef Siering aan genoemde neef Van den Heuvel daarvoor zou uitkeren een bedrag van 400 gld.

Adrianus van den Heuvel was dus de bevoorrechte partij, hetgeen nog

te meer blijkt uit de volgende alinea in het testament. Want deze kreeg ook „alle de bultzakken (bedden), dekens, kleederen en hembden, welken door de Gevangenen in het voornoemde tuchthuis gebruikt worden, daarvan echter uitgezonderd de nieuwe in voorraad gemaakte goederen en kleederen, schoon tot het selve gebruik gedestineerd, doch door de Gevangenen nog niet gebruikt of gedragen zijnde”.⁴¹

De lezer weet reeds, dat volgens de gesloten contracten met de stad en Baronie de tuchthuisdirecteur de gedetineerden van kleding moest voorzien, die laten bewassen en herstellen en als het lijfgoed zowel als de bovenkleding was versleten, moest hij ter vervanging daarvan weer nieuwe leveren (art. 3). Dus had hij zijn eigen kledingmagazijn in het tuchthuis evenals aldaar zijn eigen werktuigen en gereedschappen voor de gevangenisarbeid. En doordat hij in neef Van den Heuvel zijn toekomstige opvolger als tuchthuisdirecteur zag, die het ook inderdaad is geworden, kreeg deze het magazijn benevens de bedrijfsinventaris toegewezen, deze laatste ten dele met diens neef van moederszijde Adrianus Siering, die eveneens bij die arbeid was geïnteresseerd.

Bij een volgende testamentaire dispositie van 10 april 1804 was aan dezelfde neef Van den Heuvel ook de keuze gelaten, — op 20 juni van dat jaar overleed oom Pieter van Son —, om „de nieuw gemaakte tapijten, die courant zijn of daagelijks verkocht worden” over te nemen tegen twee stuivers per el minder dan de prijs, waarvoor die aan de kooplieden werden geleverd of verkocht. Als tweede optiepost komt in die wilsbeschikking nog het volgende voor: „Het hair voor de dan plaats hebbende prijs courant, de geverffde en ongeverffde gaarens voor de als dan weesentlijke waarde derzelve, door hem (Van den Heuvel), als aan wien gemelde sijnen Oom bij die sijne signature dispositie verklaerd heeft, dit volkoomen toe te vertrouwen, zelve na conscientie te bepaelen”. Dit alles kon de begunstigde neef dus ook uit de boedel overnemen tegen wat men thans zou noemen taxatieprijs. Hij accepteerde het aanbod en verzocht daarvan een akte van accoord, op te maken door de notaris J. F. Mirandolle en met mede-ondertekening door Ds. Gerardus Wuyster, Hervormd predikant te Breda, een der executeurs van de nalatenschap van Van Son.⁴²

DE PARTICULIERE AFFAIRES VAN VAN SON IN EIGEN HUIS.

Van Son zal zich definitief uit zijn zaken hebben teruggetrokken in of omstreeks 1 augustus 1803, toen hij van de oud-schepen Mr. Jacob van Heusden had aangekocht het pand, genaamd de „Dubbele Sleutel”, aan de Tolbrugstraat Z.Z., thans genummerd 15, bestaande uit een royale burgerhuizing met koetshuis, hof, stalling, erf en achterhuis, dat uitkwam aan de Nieuwe Weg.⁴³ In dit pand zou de tapijtfabriek annex spinnerij als particulier bedrijf ten voordele van de erfgenamen Van Son nog verder worden voortgezet, een bewijs dat het nu geheel was gescheiden van de tapijtfabriek of spinnerij „Tot Nut der Armen” en ten behoeve van het „Roomsche Armbestuur in train gebracht” Zo zullen er twee bedrijven van dien aard naast elkaar te Breda zijn ontstaan.

Want dat deze aangekochte huizing daarvoor inderdaad moest dienen, blijkt reeds uit het feit, dat Pieter van Son in zijn testament, op 10 april 1804, verleden voor notaris J. F. Mirandolle, bepaalde, dat „deselve (huys-houding en menage) in sijne voorgemelde huysinge zal werden gedirigeerd door zijn comparants neve en nigten, Adrianus Jorissen van den Heuvel, Jannetje en Pietertje van Son, thans alle drie bij hem inwoonende en welke daarinne de tapijtfabrycq en spinderij ten voordeele van des comparants gesamentlijke erfgenaamen sullen moeten waarneemen en exerceeren, en waarvoor deselven in die huysinge en erve de inwooning, kost en drank en het loon, sooals in des testateurs leeven, en verdere noodwendigheeden zullen genieten”.

Van deze familie-combinatie werd neef Adrianus van den Heuvel leider en hoofd van de firma. Tegen een door Pieter van Son in zijn laatste testament bedongen overnemingsom, onder de andere erfgenamen te verdelen, ten bedrage van f 6762,50 werd hij eigenaar van het huis en de bedrijfsinventaris en in 1807 was de „tapijtfabrycq” aan de Tolbrugstraat nog in bedrijf. Als tuchthuisdirecteur was Van den Heuvel toen al opgevolgd door Jos(ephus) Glabbeek. Aangezien ik echter, chronologisch gezien, de mij zelf gestelde tijdsgrens zou overschrijden, als ik de geschiedenis van het tuchthuis onder zijn directoraat zou vervolgen, wordt ten besluite van dit artikel nog slechts een terugblik geworpen op dit strafgesticht in de 18de

eeuw met betrekking tot de personeelsbezetting en andere hiervoor nog niet behandelde zaken.

OPNIEUW UITBREIDING VAN HET TUCHTHUIS IN 1789.

Nog tijdens het directoraat van Pieter van Son moest het strafgesticht opnieuw worden uitgebreid, ditmaal door inwendige vertimmering. Want uitbreiding van het gebouwencomplex in de Halstraat of verderop aan de Oude Vest was niet mogelijk. Evenmin oordeelde men dit mogelijk voor de vier eeuwen oude Gevangentoren, hoezeer men ook daar, vooral in de tweede helft der 18de eeuw, voortdurend kampte met gebrek aan ruimte en abnormale toeneming van de sterkte. 15 januari 1789 kwam het plan tot uitbreiding van het aantal detentieplaatsen in het tuchthuis in bespreking en de drossaard leidde de behandeling van deze zaak persoonlijk. Dit plan was reeds in de landsvergadering van de Baronie besproken, want de drossaard bracht in de zitting van de magistraat in behandeling „het Plan van vermeerdering der zitplaatsen in 't Tugthuis alhier, soo als het selve met die van de Landsvergadering van de Baronie is afgesproken”. Met deze „vermeerdering van zitplaatsen” werd natuurlijk bedoeld, om door inwendige verbouwing of vertimmering de capaciteit, t.w. het aantal kamertjes of cellen, in het algemeen de mogelijkheid om meer gedetineerden op te nemen, te vergroten.

Ook in de vergadering voor de stad werd na de uiteenzetting van het plan en zijn voordelen door de drossaard gunstig op het voorstel beschikt, het plan zelf goedgekeurd en besloten om met de vertegenwoordigers van de Baronie, de commissarissen over het tuchthuis, te beraadslagen over de vorm en datum van de aanbesteding. Ditmaal zou het een onderhandse aanbesteding met „besloten briefjens” worden en de laagste inschrijver zou het werk krijgen. Reeds twaalf dagen later kon de drossaard meedelen, „dat de te maakene vergroting tot berging van meerdere geconfineerdens in 't Tugthuis alhier is aanbesteed aan Michiel van Rethy voor *f* 789”, welke aanbesteding ook door de stad werd goedgekeurd.⁴⁴

Waaruit deze inwendige verbouwing nu precies bestond, blijkt niet direct, doch gezien het betrekkelijk lage bedrag, dat er mee gemoeid was, ligt het wel voor de hand, dat de inwendige vergroting volgens dit bouw-

plan niet zeer ingrijpend kan geweest zijn. Niettemin konden nu voortaan nog meer delinquenten van buiten de stad en de Baronie, zelfs van buiten Brabant, worden opgenomen. Hun aantal was in het laatste kwartaal der 18de eeuw sterk toegenomen, hetgeen moge blijken uit de volgende cijfers, ontleend aan de dorpsrekeningen van de voormalige heerlijkheden in de Baronie: Ginneken, Princenhage enz. In 1787 bedroeg dit aantal van buiten de stad en Baronie opgenomen gedetineerden 16 personen; in 1788: 19; in 1791: 13; in 1792: 13; in 1793: eveneens 13; in 1806: 23. Eveneens namen de totale sterktecijfers toe, voorzover daaromtrent nog fragmentarische gegevens bewaard gebleven en er dus verzamelstaten van op te maken zijn, waaruit dan gemiddelden te berekenen zijn: 1736—'40: tegelijk aanwezig 21 personen; 1755—'60: 17 personen; 1761—'65: 29 personen; 1771—'75: 17 personen; 1776—'80: 30 personen; 1781—'85: 36 personen; 1786—'90 49 personen; 1791—'95: 46 personen; 1796—1800: 53 personen, d.w.z. aantallen van tegelijk in het strafgesticht aanwezige personen. Totalen van de jaarlijkse opnamen kunnen bij gebrek aan exacte cijfers en andere daartoe strekkende gegevens onmogelijk worden vermeld.

Uit deze numerieke gegevens valt o.m. af te leiden, dat in de tweede helft der 18de eeuw en speciaal in het vierde kwartaal er meer van het tuchthuis gebruik werd gemaakt dan in de eerste eeuwheft. En voorts zal dat toenemend gebruik in verband hebben gestaan met de uitbreiding van het gebouwencomplex na de brand in de jaren 1775—1777 en als gevolg van een betere indeling er van door de vertimmering in 1789. Eveneens kan er een causaal verband worden gelegd tussen de toeneming der sterkte en een verbeterde arbeidsgelegenheid of tewerkstelling der gedetineerden onder leiding van de directeur van het tuchthuis Pieter van Son. En ten slotte moet ook niet uit het oog worden verloren, dat een sterke afkeer van de publiek uitgevoerde lijf- en levensstraffen, ook te Breda, de rechters heeft bewogen om meer gebruik van het tuchthuis te maken door vermeerderde toepassing van vrijheidsstraffen.

BENDEWEZEN. AARD DER CRIMINALITEIT IN WEST-BRABANT: AGRRESSIEVE MISDADIGHEID.

Want hoewel er op de Groote Markt vóór het Bredase stadhuis gedurende de 18de eeuw toch nog 42 doodvonnissen zijn ten uitvoer gelegd en

ook hier ter stede de pijnbank in de Gevangentoren haar gruwzame uitwerking had om de gefolterde verdachten tot de zo hoog nodige en onmisbaar geachte bekentenis te brengen, werd de pijnbank toch na 7 juli 1781 hier niet meer gebruikt en had de laatste executie van de doodstraf plaats in 1794.⁴⁵ En de geëxecuteerden waren bijna zonder uitzondering geen misdadigers, uit Breda of de Baronie afkomstig, doch leden van misdadigersbenden, die zowel West- als Oost-Brabant en verder het Gelderse, Limburgse en het tegenwoordige Noord-België onveilig maakten.⁴⁶ Het verschijnsel was trouwens internationaal. Ik wil hier even herinneren aan een der conclusies van de Stuttgarterse Kriminal-Oberkommissar Willi Bauer in diens in 1956 verschenen boek „Geschichte und Wesen der Prostitution”, aldus: „Das Räuberunwesen des 18. Jahrhunderts war eine durch besondere soziale und politische Verhältnisse gesteigerte Form des Verbrechertums überhaupt, mit dem wiederum die Prostitution eng verknüpft war. Wachstum des Proletariats infolge der fortschreitenden Industrialisierung, Zunahme des Pauperismus und der unehelichen Geburten ohne genügende Gegentendenzen, haben im 18. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts zweifellos ein gewaltiges Ansteigen der Kriminalität und der mit dieser eng verbundenen Prostitution zur Folge gehabt. Die seinerzeit noch recht mangelhafte Strassenbeleuchtung förderte diese Erscheinung... Auch in den Theatern, öffentlichen Gärten, auf Bällen, sogar in den Kirchen wurden die frechsten Diebstähle ausgeführt. Bei Tage waren die Mädchen Spione, in der Nacht Mithelfer... Einen besonderen geschichtlichen Abschnitt bilden die grosse französische Revolution und die Revolutionskriege. Das Räuberunwesen, insbesondere in Form grosser Räuberbanden, die in der Revolutionszeit von 1790—1810 die Grenzgebiete zwischen Deutschland, Frankreich und den Niederlanden unsicher machten, stand in enger Beziehung mit der Prostitution. Die Räuberbanden waren stets von Prostituierten begleitet” (S. 258).

Vooraf in de jaren tussen 1760 en 1770 hebben deze lieden het Brabantse land geterroriseerd op een wijze, die vergeleken kan worden met de terreur van de beruchte Limburgse Bokkenrijders.⁴⁷ De toen gepleegde misdrijven met een agressief karakter waren vaak zó wreed, gemeen en laaghartig, dat ze in haar gevolgen alle beschrijving tartten. De in feite primitief georganiseerde, slecht bewapende en voor haar taak niet berekende politie, zowel

in de steden als in de dorpen van Brabant, stond zo goed als machteloos tegen zulk een bandietisme en ruw geweld. Had Limburg in die dagen en ook nog tegen het einde der 18de eeuw de zware overlast te dragen van zijn gevreesde bokkenrijders, die volgens het dwaze bijgeloof dier dagen hun sinister spel met de duivel speelden, ook Brabant leed zwaar door deze nieuwe vloedgolf van criminaliteit. Vergeleken met Oost-Brabant kwam het westelijk deel der provincie er nog wel het best af, doch in de polders van Steenberg en Dinteloord, in de bossen rondom Breda, Wouw, Turnhout en elders streken toch ook hele zwermen van deze struikrovers neer, om vooral bij nacht eenzame landhoeven te overvallen en soms zelfs tot in de kom van dorpen en vlekken door te dringen.

In de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch berust nog een zeldzaam exemplaar van in druk verschenen vonnissen, gewezen tegen een groot aantal van deze bandieten, want niet allen werden gegrepen en berecht, doordat ze zich wisten schuil te houden of over de grens uitweken. Het voor de geschiedenis der criminaliteit en volkszedes in Nederland belangrijke stuk is getiteld: „Lijst van vagabonden, gaauwdieven, struikrovers en andere suspecte personen, geformeert uit de examens,⁴⁸ confessiën en opgaven van Joseph de Vriese” en andere beklagden, gestraft met de dood te 's-Hertogenbosch op 13 december 1766.⁴⁹

Onder de meer dan driehonderd in deze en nog een tweede lijst genoemde delinquenten waren er ook heel wat, die op grond van de tegen hen ingebrachte beschuldigingen en eigen bekentenis in westelijk Noord-Brabant hadden geopereerd. Het waren voor een groot deel gedeserteerde en gepasporteerde soldaten, verder marskramers, liedjeszangers, ketelboeters, bedelaars, landlopers, vagebonden, zgn. heidens, die met hun vrouwen, meest concubinen en kinderen in grotere en kleinere groepen het land doortrokken en de boer en buitenman afstroopten. Ze waren afkomstig uit alle windstreken, zowel uit het Gulikse, Vlaanderen, Brabant, Limburg en de Zuidelijke Nederlanden als — maar in veel minder getale — uit de Hollanden, Gelder, het Sticht en de oostelijke grensstreken van ons land. Doch er waren er ook heel wat onder hen, die hun geboorteplaats, -datum en -jaar niet kenden en de meesten waren bovendien analphabeet.

Hier volgen de namen van een aantal, dat o.m. West-Brabant als zijn

operatieterrein had gekozen in de tweede helft der 18de eeuw: Adriaan Regent alias Arike van Turnhout of het Hoetske of Maggiel; Hendrik van Aken, wiens broer Peter van Aken alias de Spitskop in 1765 te Breda was opgehangen; Anneke de Wit, die in 1754 op de Groote Markt alhier werd geworgd en Michiel Doks, die zich in 1752 in de Bredase Gevangentoren van het leven beroofde, waarna zijn dode lichaam op een horde naar het Galgenveld onder Teteringen in de buurt van het Kadettenkamp werd gesleept; verder Sis van Turnhout alias Turluutje of mijnheer van Breda, „welke vermeent word te zijn de zoon van een Vroedvrouw te Alphen, Baronie van Breda”; Griet van Roosteren, wier zuster An lange tijd in de Gevangentoren te Breda was gedetineerd en die er beiden van verdacht werden een man te hebben doodgestoken uit minnenijd en jaloezie; Jenneke of Jeune Mie van Maastricht, die te Breda als dienstbode had gewerkt en daar de onderwereld goed had leren kennen; Bastiaan alias de Meelbuil of de Leugenaar, die te Breda als tamboer had gediend; Marie Joseph Goeds, een manwif van zwaar kaliber, die een stevige pijp tabak rookte, het tegen alle mannen in het bierdrinken en worstelen opnam en die vooral de omgeving van Steenberghe onveilig maakte; Anne Catrien, die met haar dochter te Roosendaal, Steenberghe en Dinteloord leurde, zelf roofde en stal wat ze kapen kon en vooral voor haar kornuiten de voor beroving geschikte huizen bespioneerde en de situatie aan hen doorgaf voor overvallen des nachts door de bende. Dan waren er volgens de lijst nog een stuk of wat Anne Mie's, die desgelijks deden te Wouw en Halsteren, zelfs binnen Breda en Roosendaal en in de polders van Steenberghe en Dinteloord. Het is even curieus als vermakelijk op te merken of vast te stellen, hoe de bijnamen Anne Mie, Anne Mieke enz. onder dit onzure volkje in trek en in zwang waren: „Engele Mie”, „Maffen Peers Mie”, „Thyssens Anne Mie”, „Jenne Mie de Slipsnor”, „Mie Mos”, „Gele Mie”, „Zwarte Mie”, „Vuile Mie”, „Trapperiks Mie” of de „Doodskop”, „het Root Annemieke”, „Tinnegieters Mie” en andere varianten, een en ander geheel in overeenstemming met de Brabantse naamgeving, ook op het stuk der aliassen. De meeste Baroniedorpen en vooral de bewoners van verspreide huizengroepen of gehuchten hadden tegen dit gebroed een soort van veiligheids-wacht opgericht.

En wat dit gevaarlijke volkje zo al misdreef en uitspookte, blijkt uit

de bekentenissen van de hoofddaders. Hier volgen enkele van hun schurkenstreken en gauwdieverijen: Joseph de Vriese, een der hoofddaders, die ook schuil ging onder de bijnamen van „Callotte”, „Joseph van Tessel”, „Verloopen Student”, „Prins Carel”, „Capitain van hondert gaauwdieven”, had o.m. bekend, „dat hij gevangene, en Arike van Turnhout, Jan alias Lampescherf, de Blonde Nol, Jean Visé, en Hendrik alias Cadixke op 17 November 1758 zijn gegaan na het Mast Bosch bij Breda en bij elkanderen daar den geheelen dag hebben blijven liggen; dat zij des avonts zijn gegaan ten huize van eenen Jan van Dijk, wonende onder Ginneke, Baronnie van Breda, alwaar zij alle, uitgezondert Jan alias Lampescherf, die op schildwagt bleef staan, in huis, de deur opengedraait hebbende, zijn gesprongen en de Liederen aldaar vonden aan tafel te eeten; dat hij gevangene en zijne complicen alle voorzien waren met geladene pistolen, en daarmede de Liederen bedreigt en gedwongen hebben zig stil te houden en alle dezelve, uitgenomen de Vrou, welke zij dwongen aanwijzing van het Gelt te doen, en dat gedaan hebbende de Vrou mede in den Kelder gestoten hebben en zig uit den Kelder hebben doen geven Vleesch en Bier, het welk zij in dat huis geconsumeert hebben”.

Hoewel vrouwenschending bij deze onverlaten aan de orde van de dag was, onthielden zij er zich dit maal van. De buit aan geld, kleding en andere tilbare have was hier ook niet zo groot als zij hadden verwacht, gelijk elders wel het geval was. Na een paar uur trokken zij dan ook af en de Ginnekense familie Van Dijk kwam er dus nogal „genadig” af.

In datzelfde jaar beroofden deze en andere schelmen een boerenwoning onder Wernhout aan de weg Breda—Antwerpen, waartoe zij vooraf in een nabijgelegen bosje de situatie verkenden. 's Avonds overvielen ze de bewoners, kneveldten hen, gooiden ze op een heel onzachte wijze in de kelder, die ze afgrendelden, stalen aan geld 120 rijksdaalders in klinkende munt, kleding en wat ze nog meer van waarde goed achtten mee te nemen. Ook bij Wouw werd bijna gelijktijdig een hofstede overvallen, waar ze de waakhond buiten gevecht stelden met een in de boerderij gestolen vette ham, voor zich zelf 30 rijksdaalders, 2 zilveren oorijzers met gouden knoppen, gouden haarspelden en dito kruisen, zilveren beugeltas, gouden halsslotten, zilveren broeksknoppen, dito schoengespelen en nog andere voorwerpen van waarde buitmaakten en bij hun vertrek de slachtoffers aan hun lot overlieten.

Wie het van de overvallenen waagde zich te verzetten of te vluchten om hulp te halen, werd zonder pardon over de kling gejaagd of doodgeschoten, want de schelmen kenden geen genade, ook niet jegens de vrouwen en kinderen onder hun slachtoffers, om van andere weerzinwekkende misdrijven hier maar niet verder te gewagen. Het was dan ook een ware opluchting, voor heel Brabant, toen deze vloedgolf van vaak gruwelijke misdadigheid eindelijk kon worden gestuit door een op de schelmen afgezonden compagnie soldaten, die eerst na schermutselingen en gevechten, soms van man tegen man, er in slaagde, om het grootste deel van het geboefte in 1765 gevangen te nemen en op te brengen naar de hertogstad. Zonder uitstel en omwegen volgde aldaar een massaal strafproces, dat vele maanden duurde, tot er in 1766 een einde aan het onderzoek kwam en de terechtstelling van de hoofddaders op het schavot volgde. Vooral de weerloze bevolking ten plattelande leefde weer op en begon zich veilig te voelen, totdat hier en daar weer kleinere groepen het snode bedrijf hervatten en de Limburgse Bokkenrijders ook af en toe over de Brabantse grens kwamen om daar hun rooftochten te ondernemen. West-Brabant heeft echter ook van die lieden veel minder te lijden gehad dan het oostelijk deel der provincie.

VRIJHEIDSSTRAFFEN EN DISCIPLINAIRE STRAFFEN IN HET BREDASE TUCHTHUIS.

Wie van hen geen lijf- of levensstraffen kreeg wegens gepleegde misdrijven, werd doorgaans veroordeeld tot vrijheidsstraffen gedurende een groot aantal jaren, dat ons thans abnormaal hoog voorkomt. Vijftig jaar tuchthuisstraf, zoals de schrijver van brandbrieven S. A. Severijnen of de veedief Anton Peeters in 1781 kreeg, door te brengen in het Bredase tuchthuis, was heus geen zeldzaamheid, evenmin als levenslang daar te moeten zitten, hetgeen A. W. Leyten, in 1737 verdacht van moord, doch zelfs op de pijnbank niet tot bekentenis gebracht, overkwam, evenals Gijsbert Merks, die in 1754 als brandbrieffschrijver niet wilde bekennen. En wanneer in dit Bredase tuchthuis zelf ernstige agressieve misdrijven werden gepleegd, waaronder destijds ook vielen poging tot uitbraak, vernieling, verzet, mishandeling en niet te vergeten weigering om te werken, dan werd door de schepenbank de executie van zware disciplinaire straffen gelast, meestal in

het gesticht zelf, aangezien de autoriteiten toen nog steeds in de mening verkeerden, dat alleen met behulp van de wrekende gerechtigheid en meer of minder zware straffen het kwaad in de mens zou kunnen worden uitgeroeid.

Een voorbeeld van zulk een toepassing van strenge disciplinaire straffen vindt men in de „executie van den geconfineerde Antony Peeters” op 28 augustus 1781, waarbij ook nog een tweede gedetineerde, zekere Van der Maaden, was betrokken en in verband waarmee een „extra-ordinaire vergadering” van de schepensbank in het tuchthuis zelf werd gehouden „ter occasie” van bedoelde executie.⁵⁰ Peeters was nog geen twee maanden in het tuchthuis ingesloten, of hij deed reeds pogingen om te ontsnappen, terwijl hij eveneens wederspanning en recalcitrant was. Tot tweemaal toe werd hij daarvoor op de binnenplaats van het tuchthuis geselsd door de scherprechter, die daartoe was voorzien van een roede van wilgentakken.

Hoe gewichtig de schepenen als rechters en uitvoerders van disciplinaire straffen, — zelfs de regenten van het gesticht werden dan a.h.w. uitgeschakeld, zij het dan, dat die regenten in de regel tevens lid van de schepensbank waren —, een dergelijke insubordinatie en uitbraakpoging opnamen, blijkt uit de volgende resolutie, die ik hier curiositatis causa even inlas:

„Is bij Haar Ed. Welagtbaren, vermits de halssterrigheid van — (voornaam niet ingevuld) Van der Maaden in 't hooren op de getendeerde uitbraeke in voornoemde Huuse en door Antony Peeters beklagd sijnde, dat denselven een van de eerste meededoenders is aan de muurbraake, na deliberatie goedgevonden, dat den voornoemde Van der Maaden door den Scherprechter met roeden seer strengelijk zal werden gegeesseld. En is dese resolutie aanstonts na de executie van Antony Peeters meede geëxecuteerd. En zal Extract deses aen Heeren Regenten vant Tugthuys alhier werden uitgeleverd”.

Vrees voor represailles van de zijde der booswichten weerhield bovendien menig slachtoffer van deze terreur, om aangifte van overvallen, bedreiging met brandstichting door zgn. brandbrieven en andere inferieure praktijken te doen, waardoor de aanstichters van zoveel onheil hoe langer hoe brutaler te werk gingen, de bestrijding der criminaliteit werd bemoeilijkt en vele misdadigers de dans ontsprongen om in handen van de justitie te geraken. En werd er wél aangifte gedaan, dan was een publicatie als onder-

staande vaak de enige en zeker weinig afdoende reactie van overheidswege.

BRANDBRIEFSCHRIJVERS, AFPERSING EN GEWELDPLEGING.

„Alsoo te Onser kennis is gekoomen, dat onlangs (in 1769) en wel op twee differente tijden kort na elkander aan het Huis van den Predikant op de Leur in Onse Baronie van Breda onder door de Deur telkens een Brief sonder Naam is gestookt, houdende onder verregaande bedreyingen aen de Persoonen en Goederen van gemelde Predikant, om op seekere daarbij gespecificeerde Plaats in eene Weyde te leggen dryhondert guldens in een Sak, sonder dat tot nog toe heeft kunnen worden ontdekt wie die Brieven geschreeven, bestelt of onder door de Deur gestookt heeft, en nogtans de Justitie daer aen ten hoogsten geleegeen is, dat soodane enorm fayt met alle rigeur werd gestraft, Soo ist'', enz.

Want wat dan volgt is onder een hele omhaal van woorden slechts het uitloven van een premie van honderd zilveren ducats voor degene(n), die de dader kon aanwijzen of helpen opsporen, desnoods met verzwijging van des aanbrenghers naam. De drossaard van Breda in zijn kwaliteit van fungerend hoofd der politie in zijn ressort alsmede van officier van justitie kon als gewoonlijk maar zorgen, dat bekendheid aan dgl. missives uit Den Haag werd gegeven in stad en Baronie. Ook ditmaal werd de schuldige niet gevat, doch zag nog wel kans om zelf of door zijn kornuiten de bedreigde predikant te molesteren met geweldpleging, zonder dat de booswicht ook daarvoor loon naar werken kreeg. Het Hof in 's-Gravenhage, dat voor zijn ressort Holland dgl. premies uitloofde, zomede de Raad van Brabant aldaar en andere instanties, waar of door welker autoriteit dgl. publicaties op papier werden gezet, waren vér verwijderd en boezemden de misdadigers in deze streken al heel weinig ontzag, vrees en afschrik in, ondersteld dat zij er als anaphabeten met behulp van anderen kennis van konden nemen.

Dat ondervond drie jaren later, dus in 1772, ook de landbouwer Nicolaas Oomen, wonende onder Ginneken, die eveneens tweemaal dgl. brandbrieven had ontvangen. Hij was overigens aldaar en in Bavel niet de enige buitenman, wiens bestaan en veiligheid van persoon en goederen op deze brutale manier werden bedreigd. Dat blijkt mede uit de volgende publicatie van dat

jaar, rechtstreeks uitgaande van de Prins van Oranje, toen Willem V, in zijn kwaliteit van Heer van Breda en Baronie:

„Dat Wij in ervaringe zijn gekomen, dat sedert eenigen tijd herwaarts in Onze Baronie van Breda en speciaal onder de Jurisdictie van Ginneken aan de goede Ingezeeten en aldaar *verscheidene* Brieven zijn geschreeven, houdende verregaande dreigementen van Brand, en dat sulks zelfs ten gevolge heeft gehad, dat bij Nicolaas Oomen, wonende onder voorsz. Jurisdictie van Ginneken, des nagts tusschen den 16 en 17 Maart laatstleeden desselfs Schuur en Bakhuis is afgebrand geworden: Dat ook na dien tijd den meergemelde Nicolaas Oomen door vernieuwde bedreijningen tot het brengen van Geld is aangeschreeven: ende nadien de rust en tranquilliteit der goede In- en Opgezeeten Onser voorsz. Baronie door dergelijke gruwelijke bedreijningen en onderneemingen op eene verregaande wijze wert verstoort, Soo ist”, enz. En dan volgen weer de bekende maatregelen: verplichting tot het doen van aangifte bij het aantreffen van brandbrieven of andere soortgelijke bedreijningen; niet voldoen aan enige vorm van afdreiging, afpersing en chantage op straffe van een boete, gelijk aan het dubbele van het afgeperste bedrag; schadeloosstelling voor boer Oomen uit de bezittingen van de Prins in de Baronie, alsmede aan andere huislieden in dit ressort, die op gelijke wijze als genoemd slachtoffer waren getroffen door de niets en niemand ontziende terreur van afpersing en brandstichting; het uitloven van een nog hogere premie, nu 525 gulden, voor het aanbrengen van verdachten of daders.⁵¹

En had de justitie het geluk, dat dezulken konden worden gearresteerd, dan volgde na het leveren van het wettig en overtuigend bewijs, soms ook ondanks hardnekkige ontkenning door de verdachten, in de meeste gevallen de doodstraf, uitgevoerd op een wijze, die wij thans zonder meer als barbaars moeten betitelen. Dat ondervond in 1787 o.m. Adriaan van Campen, oud 41 jaar, geboortig van Baarle en laatst gewoond hebbende te Dorst in de jurisdictie van Oosterhout, wiens luguber vonnis „tot afschrik van velen” gedrukt werd op de stadsdrukkerij van Willem Oukoop alhier. Hem kon niet alleen ten laste worden gelegd het schrijven van talrijke brandbrieven, doch ook pogingen tot uitvoering van zijn dreigementen, totdat hij eindelijk tegen de lamp liep.⁵²

Zij, die in het tuchthuis terecht kwamen, waren dus in de regel nog niet

de ergste misdadigers, doorgaans wel degenen, die wegens vermogensdelicten, een of meermalen gepleegd, landloperij en bedelarij bij herhaling, mishandeling, niet de dood tengevolge hebbende, ontucht en andere zedendelicten, waren veroordeeld. Soms waren het echter wel zeer ernstige misdrijven, die hun len laste werden gelegd, doch waarvan het wettig bewijs wegens halsstarrige ontkenning, dus bij gebrek aan de zo hoog nodige bekentenis, ook na gebruik van de pijnbank, niet geleverd kon worden. Werd in dergelijke gevallen vrijheidsstraf opgelegd, dan was het een detentie voor het leven en de beide voorbeelden daarvan, die hiervóór werden gegeven, toonden dit reeds aan. Doordat de stad ook in de tweede helft der 18de eeuw haar eigen „bedelvoogd” had, aan wie de aanhouding, eventueel verdrijving van bedelaars, landlopers en vagebonden was opgedragen, werd detentie in het tuchthuis van deze niet altijd rechtstreeks misdadige elementen mede in de hand gewerkt.⁵³

BEHANDELING EN VERZORGING VAN DE GEDETINEERDEN IN HET TUCHTHUIS.

Slechts uit enkele bewaard gebleven aanstellingsbrieven of akten van benoeming en de tussen de regenten en directeur van het tuchthuis gesloten overeenkomsten kan ten naastenbij iets over de verzorging en behandeling van de gedetineerden worden meegedeeld, voorzover dit onderwerp in dit en in het vorige Jaarboek niet reeds aan de orde is gesteld. De deswege met Van Son overeengekomen voorwaarden zijn alle bewaard en daaruit komt vast te staan, dat ook hij de volle verantwoordelijkheid droeg voor het lichamelijk welzijn der gedetineerden. Bij ziekte en ongeval werd hij echter nu bijgestaan door een doctor medicinae voor de inwendige ziektenbehandeling en voor de wondbehandeling, het „meesteren” of „helen” van fracturen enz. door een heelmeeester, chirurgijn, verbandmeester of hoe hij nog verder werd aangeduid.⁵⁴ Op 14 november 1782 werden resp. tot doctor en chirurgijn van het tuchthuis benoemd Dr. Pieter Snellen en Christiaan Abraham Beverly, wier benoemingsbrieven in bijlage II hierna zijn opgenomen. Aangezien op de diensten van de chirurgijn in verband met ongelukken en wondbehandeling vaker een beroep moest worden gedaan dan op die van de doctor medicinae, zodat de chirurgijn ook frequenter in het gesticht kwam, genoot deze een hoger salaris, hoewel in rang eigenlijk lager

geplaatst. Een personeelsstaatje van zgn. vaste employé's bij de inrichting werkzaam gesteld, volgt hier aan de hand van de bijlagen der stadsrekening over het dienstjaar 1774—1775:

Dr. Philip Willem Croyzé, doctor medicinae, verschenen 8-3-1775 f 60,—

Dr. Adriaan van Ghert, chirurgijn, verschenen 22-3-1775 f 100,—

Anthony van Houten, onderwijzer der tuchtelingen,

verschenen 31-3-1775 f 60,—

Wed. van den boekhouder A. v. d. Laar, verschenen 22-3-1775 f 150,—

Directeur Pieter van Son, jaarlijks traktement van aanneming,

verschenen 31-3-1775 f 800,—

Dezelfde alsvoren aan „costgelden” van zieke gedetineerden f 300,—

Dezelfde wegens voorschotten aan schoorsteenveger, enz. f 11,16

Leveranties wegens schrijfbehoeften voor het kantoor van de directeur aan de stadsdrukker Willem Oukoop, voor medicamenten aan apotheker Govert de Bruyn, wegens verbandmiddelen, zalven enz. aan bovengenoemde chirurgijn Beverly, enz. werden apart verantwoord in een tweede hoofdstuk van uitgaven in de jaarlijkse rekening, welke in totaal per jaar varieerde met eindbedragen van ongeveer drie- tot vijfduizend gulden. Helaas is ook van deze rekening niet één compleet bewaard gebleven.⁵⁵

De tractementen van het dienend personeel en van de catechiseermeester, — een kapelaan voor de zielzorg der R.K. gedetineerden werd eerst in 1808 aangesteld! — werden in de geciteerde rekening niet opgenomen in verband met de brand in het tuchthuis, waardoor ze toen tijdelijk hun congé hadden gekregen. In voorgaande jaren genoot de knecht 60 en de meid 45 gulden salaris, voeding, inwoning en geneeskundige verzorging ten laste van stad en land van Breda. De catechiseermeester toucheerde eerst 40 en daarna 60 gulden salaris, waarvoor hij tweemaal per week catechisatie gaf en des zondags een preek of een bijbellezing hield.

VOORSCHRIFTEN VOOR DE TUCHTHUIS-DIRECTEUR.

Uit de opvolgende contracten met de directeur stippen we nog het volgende meest vermeldenswaardige aan:

Was het in de meeste tucht- en spinhuizen hier te lande, ook nog in de 18de eeuw, gebruikelijk, inzonderheid op kermisdagen, dat directeur en

ondergeschikt personeel een extraatje genoten uit de geïnde entree's van bezoekers, die in genoemde gestichten hun nieuwsgierigheid kwamen bevredigen en soms wel eens een praatje maakten met de gedetineerden, in Breda schijnt dit gelukkig nimmer toegelaten te zijn. Noch uit de inhoud der contracten tussen bestuur en directeur blijkt daarvan tenminste iets, noch uit de magistraatsresoluties, verbodspublicaties of andere op het tuchthuis betrekking hebbende documenten. Een op zich zelf reeds gunstige uitzondering op een zeer te laken regel.

Een aansporing voor de directeur om voor de gezondheid van zijn onvrijwillige gasten zoveel hem doenlijk was, te waken, zij het dan meer economisch gezien dan uit menselijke overwegingen, was de hem opgelegde verplichting, dat hij ziek geworden tuchtelingen gedurende de eerste zes weken van hun ziekte te zijnen laste moest houden. Ziekte te voorkomen was dus in zijn voordeel.

Ook moest hij de regenten en commissarissen trouw op de hoogte houden, o.a. in een maandrapport, wat de gedetineerden hadden gedaan, hoe zij zich hadden gedragen en vooral „hetgeene hij tot laste van de Tuchtelingen (heeft) moeten bekend maeken, soo daar eenige onbehoorlijkheeden sijn, als wanneer hij naar aequiteit zal gemaintineert worden”. Waren er slechts een beperkt aantal van deze maandrapporten bewaard gebleven, dan zou thans een juister oordeel gevormd kunnen worden over het leven en werken in onze voormalige gevangenissen en vooral welke positieve uitwerking de toen toegepaste vrijheidsstraffen hebben gehad. Thans wordt daarover nog steeds meer smalend en negatief gesproken dan mij historisch wel verantwoord lijkt. Doch ook van dit deel van het Bredase gevangenisarchief is niets meer te vinden.

De regentenkamer was in het Bredase tuchthuis gelijk overal in onze gestichten van weldadigheid, charitaathuizen en verplegingsinrichtingen wel een soort van heiligdom; daarin mocht zelfs de directeur nauwelijks komen: „hij zal in geen enkel opzicht van de regentenkamer gebruik mogen maken tenzij met speciaal consent van de regenten”, in alle contracten herhaald.

Nieuw was in de „Instructie voor den Directeur van 's-Lands en Stads⁶⁶ Tucht-Huis te Breda”, in de eerste jaren van de Franse of Bataafse tijd uitgevaardigd,⁶⁷ dat hij alle personen daarin moest opnemen, „die daar in worden gezonden door de respectieve Municipaliteiten der Stad en Lande van

Breda, zonder daar eenig geld voor te genieten dan vijf en twintig gulden in eens bij het inkomen". Waren het echter gedetineerden of ook preventieven van buiten de Baronie of Breda, dan moesten de regenten aan die opname hun goedkeuring verbinden onder overlegging van het extract-vonnis. Gelijke toestemming gold ook voor vrijlating of ontslag van delinquenten. En boven het inkomgeld of entree van 25 gld. werd hem ook toegestaan van zulke gedetineerden per persoon en per jaar te vorderen een bedrag van 60 gulden „door de thans zijnde duurte der Levensmiddelen". Het bedrag van 75 gulden voor elke niet tot werken geschikte gedetineerde werd om dezelfde reden verhoogd tot 97½ gulden. En de zieken moest hij „naar behooeren en met menschlievendheid oppassen en met het noodige voorzien". Dit klinkt alles zeer sympathiek en humaan.

Bleef de inventaris, inz. meubilair en huishoudelijke gebruiksvoorwerpen, tot het huis behoren en dus alleen in *gebruik* bij de directeur, de bedrijfsinventaris voor de gevangenisarbeid bleef zijn eigendom en daarvoor had hij te zorgen, aangezien ook het netto-provenu van die arbeid in zijn zak vloeyde. „Gelijk ook de Spinnewielen, Twernwielen, Weefgetouwen en andere gereedschappen, hoe ook genaamd, tot het Fabriek benoodigd, ten zijnen kosten", moesten worden aangekocht, onderhouden en vernieuwd.

Kreeg hij voordien slechts 2½ stuiver per persoon en per dag voor opname gedurende enkele dagen of hoogstens een paar weken, in de aangehaalde instructie werd die dagprijs van het kostgeld verhoogd en de tijd zelf verlengd tot „weinigere weken". Dat betrof dan de opname van hen, die een verhoor moesten ondergaan en voor lieden, wegens bedelarij en landloperij voor korte tijd opgesloten en waarvoor hij voortaan 5 stuivers mocht rekenen, daaronder bewassing en onderhoud der kleding begrepen en zonder entreegeld.

Betreffende de voeding werd een geheel nieuw artikel ingelast en hem voorgeschreven, wat voortaan het menu van de gevangenen zou zijn: „goede en onbedorven kost, drank ter erkentenis⁵⁸ van Heeren Regenten, niet geringer als volgens daarop gemaakt Reglement: alle morgens Thee met een boterham. Middageeten: Zondags Soep met Vleesch, en daar bij alle middagen een en een halve pint Klyn⁵⁹ Bier; Maandag Kool en Aardappelen; Dinsdag Peën met Aardappelen; Woensdag Erwtten-Soep; Donderdag als Maandag; Vrijdag Aardappelen; Saturdag Aardappels met Kool. Des

Namiddags Thee met Boterham, en alle avonden Melk-kost, Pap of anders met een Boterham, alles naar het seizoen des Jaars". Werd dus volgens het schaftreglement van 1707⁰⁰ nog in 't geheel van aardappelen als middagkost of voor de warme maaltijd geen gebruik gemaakt, op het einde der 18de eeuw was het al vijfmaal per week aardappelen met groente, des vrijdags aardappelen zonder meer.

Ofschoon in de nog voorhanden documenten betreffende het Bredase tuchthuis geen enkel rapport is bewaard, waarin klachten voorkomen over slechte behandeling van de gedetineerden door het personeel, — hetgeen nog geen absoluut of positief bewijs is, dat daarvoor nimmer aanleiding heeft bestaan —, werd in de instructie van plm. 1795 toch een bepaling opgenomen met strict verbod aan de directeur om zelf lichamelijke tuchting toe te passen: „Doch zal hem nooit vrijstaan eenige kastijdingen over de Gevangenen uitte oeffenen, maar onmiddellijk van het geene hem strafbaar voorkomt, kennis geeven aan Heeren Regenten, die daar in zullen voorzien”.

Ook werd hem nog eens extra op het hart gedrukt de contrôle op het bewaren der sleutels bij dag en nacht, op vuur en licht „boven en behalven eene generaale visitatie elke morgen en avond te repeteeren, zoo wel bij nagt als des daags een wakend oog te houden, het breeken, graaven of ontkomen van Gedetineerden te beletten en zelf, des noodig oordeelende, bij 't visiteren der hokken zich van 's-Lands Dienaars te mogen bedienen om de Gevangenen te beeter in orde te houden”, dit alles veel uitvoeriger en meer imperatief dan in de voorgaande contracten, die evenzeer als instructiebrieven dienden.

Hiermede hebben wij dan in een dubbele bijdrage onze rondwandeling beëindigd door de hof der geschiedenis van dit Bredase strafgesticht in de 18de eeuw, die allermint een doolhof met verrassingen en ontdekkingen is gebleken. Maar wel een hof met vele doodlopende paden en opgebroken straatjes, doordat het gemis aan zelfs maar een deel van het eenmaal aanwezige gestichtsarchief reconstructie van het geheel op papier tot een illusie maakte.⁶¹

BIJLAGE I.

OCTROOI TOT OPRICHTING VAN EEN FABRIEK VOOR VLOER- KLEDEN, ENZ. TE BREDA. 1778.

Wij Willem van Oranje, bij de gratie Gods enz.

Alzo de Magistraat onser stad Breda aan ons heeft te kennen gegeven, dat sij, meede tot herstellinge der gedelabreerde Financiën van den Grooten off gemeenen Armen aldaar niet zonder merkelyk beswaar voor de stad hadden doen oprigten een Fabricq van Trap-, Gang- en Vloer-Hairkleeden en andere Tapijten, mitsgaders een Werkhuijs waerin de daartoe in staat sijnde armen moeten en ook andere Persoonen en Kinderen, behoorlijk van den Armen gesepareert, kunnen werken, ten einde niet alleen aan die genee, welke andersints bij gebrek van genoegsaam werk tot den armen staat souden vervallen, maar ook aen anderen, geneegen sijnde een dagelykse stuijver te winnen, gelegenheid te geeven om een goed dagloon te verdienen en dat sij die Fabricq waerschijnlijk ook nog souden uijtbreijden tot het fabricceeren van de sogenaemde Hilversomse Baaijen. Maar bedugt waren dat somtijds andere Persoonen binnen de stad en lande van Breda, siende het goed succes van deese haare onderneeminge, somtijds souden onderstaan, om, tot merkelyk nadeel van de stad Breda en tot verijdelinge van Haar heilsaam oogmerk eene gelijke Fabricq op te rigten: Versoekende dierhalven dat wij Haer wilden octroijeeren, om met seclusie van alle anderen, eenig en alleen in Onse stad en lande van Breda te mogen doen fabricceeren Trap-, Gang- en Vloer-Hairkleeden en andere Tapijten mitsgaders de sogenoemde Hilversomse Baaijen. En genegen wesende derselver goed en prijswaardig oogmerk allesints te bevorderen.

Soo is 't, dat wij, hier op gehad hebbende het berigt de consideratiën en 't advijs van den Raad onser Domeinen, de Magistraat Onser stad Breda hebben geaccordeert en geoctroijeert, gelijk Wij Deselve accorderen en octroijeeren bij deesen, om gedurende de eerstkomende vijff en twintig jaeren alleen en met exclusie van alle anderen binnen onse stad en lande van Breda te mogen doen fabricceeren en maken Trap-, Gang- en Vloer-Hairkleeden en andere Tapijten, mitsgaders de sogenoemde Hilversomse Baaijen, sodanig

nogtans dat de gemelde Magistraat Sorge sal moeten dragen dat die Fabricquen werkelijk aan de gang gebragt en ook gehouden werden.

Aldus gedaan en gegeven onder onse Naam en Groot Zeegel, op ons Hoff, het Loo den 23 Aug. 1778.

w.g. W. Pr. v. Orange.

Ter ordonnantie van Sijne Hoogheid,

A. Ardesch.⁰²

BIJLAGE II.

WIJZE EN AKTE VAN BENOEMING VAN TUCHTHUISFUNCTIONARISSEN. 1782.

Stadhouder Damisse rapporteerde in de vergadering van de magistraat op 7 november 1782, „dat door het overlijden van de Heeren Doctors Croysé en Van Ghert de doctors en chirurgijns plaetse van 't stads en 's-Lands Tuchthujs alhier sijn komen te vacceeren, welke beide plaetsen wederom door andere bequame persoonen diende te werden vervuld; dog dat over de begeeving van dien tusschen de Stad en Baronnie nog geen schikking was gemaakt, namentlijk aan wien die begeeving soude competeeren; dat sijn WelEd.Gestr. bij de laest gehouden 's-Lands vergadering met Heeren Regenten van de Baronie daarover hadde gesproken en dat deselve van gedagten waren, dat daar meede diende te werden gehandelt als met de boekhouders plaatse vant gemelde Huijs, te weten, dat bij vacatures *eens* bij de Stad en daertegen *twee mael* bij die van de Baronnie daer over soude werden gedisponeerd; en dat in gevalle Haar Ed. Wel Agtb. dit voorstel geliefde te ampleteeren, voorn. Heeren Regenten alnu de dispositie over geseijde plaatse soude laten aan Haar Ed. Wel Agtb. (van de stad Breda). Waar op na deliberatie is goedgevonden in het voorgestelde van de Heeren Regenten van de Baronnie te consenteeren, soo als daer in geconsenteerd werd bij desen, zullende heeden en agt dagen over de vervulling van meergenoemde plaetsen bij Haar Ed. Wel Agtb. werden gedisponeerd en vervolgens bij vacature twee maal agter den anderen bij Heeren Regenten van de Baronnie. En dat op gelijke wijze bij vacature over de Cathchiseermeesters

plaatse sal werden gedisponeert. En sal extract deses aan Hun Wel.Edelens omme te strekken ter hunner narigting, werden uitgeleeverd".⁶³

Chirurgijn van Stads en 's-Lands Tugthujs.

Drossaard, President, Burgermeester en Schepenen der stad Breda hebben, (mits het overlijden van Adriaan van Ghert) aangesteld en geadmitteerd, soo als Haar Edele wel Agtb. aanstellen en admitteeren bij desen den persoon van Christiaan Abraham Beverlij tot Chirurgijn van het Stads en 's-Lands Tugthuis binnen dese Stadt en dat op sodanige baaten, profijten en emolumenten als daar toe staan en behooren.

Mits doende den gerequireerden Eed van getrouwigheid en zig regulerende na de ordonnantiën en Reglementen, daarop op bereits gemaekt of nog te maeken.

Lastende en beveelende alle en een iegelijk, die dit eenigsints soude mogen aangaan hen hier na te reguleeren en den voorn. Christiaan Abraham Beverlij tot Chirurgijn van Stads en 's-Lands Tugthuis voorn. te houden en erkennen sonder eenige Contradictie, dit alles bij provisie en tot wederroepens toe.

Actum in Collegio, 14 November 1782.

Depost den 28 November 1782 heeft C. A. Beverlij ingevolge de voorenstaande commissie gedaan den gerequireerden Eed ten staeve van den WelEd. Gestr. Heer Stadhouder Mr. Rombout Melchior Damisse.⁶⁴

Soortgelijke akte, waarbij Dr. Pieter Snellen wordt benoemd of aangesteld tot doctor van het stads- en landstuchthuis in de plaats van de overleden Dr. Philip Willem Croijzé.

14 November 1782.

Ingevolge de resolutie dato 7 November 1782 werd dese begeving gedaen eens door de Stad en tweemaal door de Baronnie.⁶⁵

AANTEKENINGEN

¹ Vervolg en slot van de bijdrage in het vorige Jaarboek, XI, blz. 104—137. De aldaar verstrekte bronnenopgave „Aantekeningen”, blz. 136—137, kan ook groten-deels voor de hier voorgaande bijdrage dienen. Andere verwijzingen volgen.

² Dit waren Willem Rabatsky van Norwich, die een vonnis van 12 jaar tuchthuisstraf had ingevolge sententie van 3 augustus 1712 en Jan Severijns alias Smalle Jan, bij vonnis van 22 juni 1714 veroordeeld tot 2 jaar opsluiting. Eerstgenoemde werd ingevolge een nieuw vonnis van de Bredase schepenbank d.d. 9 augustus 1715

- veroordeeld tot geseling en brandmerking op de Grootte Markt, benevens verlenging van zijn detentie met 6 jaar, terwijl Jan Severijns alleen geseling met roeden en 6 jaar prolongatie van zijn tuchthuisstraf kreeg. Collectie 234 G, 4e afd., nr. 4, Rijksarchief 's-Hertogenbosch.
- ³ De mededeling van A. J. van der Aa in diens „Geschiedkundige beschrijving van de stad Breda en hare omstreken” (Gorinchem, 1845), blz. 37, betreffende tijd en gevolgen van de brand is dus niet helemaal juist. De volgende correcties zijn daarin noodzakelijk: „Dit Tuchthuis is den 8 April 1774 geheel afgebrand”; men leze: „in de nacht van donderdag 7 op vrijdag 8 april” en in plaats van „afgebrand”: „voor het grootste deel uitgebrand”. Behalve de hierbij omgekomen zeven vrouwen „ontvlugten al de overige tuchtelingen het, behalve een, die de Regenten om die reden(?) mede hebben vrijgelaten”; men leze: „een der geredden, een vrouwelijke gedetineerde, wist te ontvluchten; de overige gevangenen werden onder militair geleide overgebracht naar de Gevangentoren en daarin voorlopig opgesloten”. Verder zie men het verslag van het gebeurde hiervóór in de tekst.
- Over een andere, niet minder ernstige gevangenisbrand in het tuchthuis en werkhuis te Leeuwarden in de nacht van 11 op 12 november 1754 geeft W. Eekhoff in diens „Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden”, II, blz. 336—338, interessante bijzonderheden.
- ⁴ Met uitzondering van.
- ⁵ Inv. Hingman, nr. 78, fol. 13.
- ⁶ Inv. Hingman, nr. 283, Register van ingekomen missiven (niet gepagineerd).
- ⁷ Vaste en geheel voor dit werk beschikbare dienaar, dus zonder bijbaantjes.
- ⁸ Stok kan ook betekenen gemeenschappelijk gevangenvverblijf, vooral in de Middeleeuwse kerkers, waarin de gedetineerden meer in gemeenschap dan cellulair zaten. Dit woord stok is afgeleid van een verouderd woord stok in de betekenis van beenblok of voetboei, zoals het nog voorkomt in Psalm 105 vs. 18 (Statenvertaling) en in onderstaande verzen van een Middel-nederlands gedicht:
- „Ic sit hier in een onbehenden
Starken stoc mit yseren benden,
Dat ic rugghe, bien noch lenden
Nauwelic en can ommewenden”.
- ⁹ Verblijf, kamer of cel.
- ¹⁰ Ontstaan, begonnen.
- ¹¹ Dialectisch voor aanmaakbrandstof.
- ¹² Brandende kaars of brandend vetpotje, in het algemeen lichtende lantaarn.
- ¹³ Inv. Hingman, nr. 78, fol. 16, 18, 20, 23, 24, 25, 29, 50.
- ¹⁴ Cat. nr. 332 en afgedrukt tegenover blz. 160 in dit Jaarboek, dl. X (1957), bij mijn artikel „Hoe Breda in 1707 zijn tuchthuis kreeg”.
- ¹⁵ Inv. Hingman, nr. 78, fol. 46.
- ¹⁶ Ibidem, fol. 54.
- ¹⁷ Ibidem, fol. 56/57.
- ¹⁸ Inv. Hingman, nr. 283, Ingekomen stukken (niet gepagineerd).
- ¹⁹ Inv. Hingman, nr. 78, fol. 108, Stadsrekeningen anno 1777, nr. 1754, fol. 78—79.
- ²⁰ Ibidem, fol. 128.
- ²¹ Zie daarover meer in details mijn „Geschiedenis van het gevangeniswezen, hoofdzakelijk in Nederland”, 's-Gravenhage, 1958, blz. 117—123, 147 noot 1, 148—150, 156—170, 181—186, 223, 228—233.
- ²² Inv. Hingman, nr. 78, fol. 61.
- ²³ Ibidem, fol. 67—68.
- ²⁴ Terug, dus van Schoonhoven naar Breda en terug.
- ²⁵ Inv. Hingman, nr. 78, fol. 80—81.

- ²⁶ Dewijl, omdat.
- ²⁷ Inv. Hingman, nr. 78, fol. 112.
- ²⁸ Ibidem, fol. 121.
- ²⁹ R. 411, fol. 171—172, Gemeentearchief van Breda, Schepenbank. („Register van verscheide Actens der Stad Breda''). Zie ook R. 411, fol. 244—246, R. 412, fol. 117—199, contracten met Van Son als tuchthuisdirecteur resp. van 1 mei 1774—30 april 1780 en 1 mei 1785—30 april 1791.
- ³⁰ Inv. Hingman, nr. 80, fol. 56, d.d. 18 oktober 1779.
- ³¹ R. 412, fol. 28—34.
- ³² Ook diemet, eigenlijk uit twee draden samengestelde stof, katoenen keper met overlansse strepen, waarvan de inslag aanmerkelijk fijner is dan de schering, in de regel genoemd in samenhang met saai, bombazijn, serge enz.
- ³³ Kaarden, d.i. met een kaarde of ijzeren wolkam de vezels van de te spinnen stof recht en naast elkaar leggen; tweennen of twijnen, d.i. garen, zijde of draden van andere stof dubbel leggen, dubbelen.
- ³⁴ R. 412, fol. 28—34.
- ³⁵ Ibidem, fol. 50—52.
- ³⁶ Krachtens de hem opgelegde verplichting, dat hij zich „sal quyten in het leren weven van tapijten aan *de geconfinieerdens in den tughuysse*”, zulks „ten genooge van gecommiteerdens tot de zaken van den gemeenen off aelmoeseniĳ armen”. Zó innig waren ook te Breda gevangeniswezen of de belangen van tuchthuis en tuchtelingen verbonden met armen- en werklozenzorg, dat de aalmoezeniers of opzichters van de „gemeene armen” Bollebacker gratis het burgerrecht toezegden, als hij zijn instructie in het tuchthuis naar hun genoegen verrichtte. Vgl. G. A. Inv. Hingman, nr. 80, fol. 56 op 18 oktober 1779. Ongeveer zes maanden later, op 10 april 1780, werd Bollebacker inderdaad poorter van Breda. De relatie tussen tuchthuisregenten vanwege stad en Baronie en leden van de Schepenbank enerzijds en bedoelde gecommiteerden van de aalmoezenierskamer is overigens niet duidelijk en blijkt uit andere bescheiden betreffende het tuchthuis al evenmin ten volle. Zij kan mogelijk in de eerste plaats betrekking hebben op de civielrechtelijk geplaatsten, de ledigangangers en werklozen, die weigerden naar de fabriek te gaan, om daar nuttige arbeid te verrichten of te leren, dan van uitkering werden uitgesloten en voor korter of langer tijd in het tuchthuis werden opgesloten, om daar te worden gedwongen met hun handenarbeid de kost te winnen.
- ³⁷ Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, dl. 18, blz. 313—316.
- ³⁸ Mr. J. le Jeune, Geschiedkundige nasporingen omtrent den toestand der armen en de bedelarij, 's-Gravenhage, 1816, blz. 146.
- ³⁹ A. J. van der Aa, Geschiedkundige beschrijving van de stad Breda en hare omstreken, Gorinchem, 1845, blz. 30.
- ⁴⁰ R. 412, fol. 117—119.
- ⁴¹ Notarieel Archief, nr. 1148, G.A. Breda, op genoemde datum en jaar.
- ⁴² Alsvoren, nr. 1149, d.d. 2 januari 1805.
- ⁴³ Vestbrieven, G.A. Breda, Inv. Hingman, nr. 939, fol. 167—168.
- ⁴⁴ Inv. Hingman, nr. 83, fol. 80.
- ⁴⁵ Inv. Hingman, nr. 1358; een uittreksel uit de criminele sententies gedurende de 18de eeuw bij A. van Eck, De bonte historie van Breda, 1946, blz. 90—93.
- ⁴⁶ Voor het bandietisme buiten Brabant in de tweede helft der 18de eeuw, inzonderheid in het Gelderse, zie o.a. Tijdspiegel, jrg. 1908, art. L. A. A. van Kervel, Struikroovers en chauffeurs een eeuw geleden; de bende van Joseph Anzée in Gelderland. Het woord chauffeurs aldaar moet worden verstaan in deze zin: als de slachtoffers van een overval niet wilden bekennen, waar in huis zij hun geld en kostbaarheden hadden verstopt of verborgen, dan werden ze gekneveld, van kousen

- of sokken ontdaan, op twee stoelen bij de open haard geschoven, zodat de daar brandende houtblokken of turf hun blote voeten aantastte en zij een onbeschrijfelijke pijn leden. Het vuur werd dan nog extra opgeporrd, zodat ze tenslotte of vaak al heel gauw meedeelden, waar het geboefte de buit kon vinden.
- ⁴⁷ Vgl. mijn boek: In en om de Gevangenis in vroeger dagen, 's-Gravenhage, 1936, hfst. X, Limburgsche Gevangnissen, afd. IV, De Bokkenrijders en het Maas-trichtsche Tuchthuis, blz. 102—104, 111—115 en de aldaar opgegeven literatuur; Dezelfde, Geschiedenis van het Gevangeniswezen hoofdzakelijk in Nederland, 's-Gravenhage, 1958, blz. 100—101. Internationaal: Fr. Chr. Ben. Avé-Lallemant, Die Mersener Bockreiter, 1880, en hfst. XXVII, Räuberbanden, in: G. Radbruch-H. Gwinner, Geschichte des Verbrechens, Versuch einer historischen Kriminologie, Stuttgart, 1951, inz. S.S. 282, 284.
- ⁴⁸ Bibliotheek, nr. 24 B.2, Lijste enz. — 13 December 1766, z. pl. en dr., z.j. 29 blz. „Examen” betekent hier natuurlijk justieel onderzoek; van politieel onderzoek, ondervraging of verhoor kan nauwelijks worden gesproken.
- ⁴⁹ Vgl. ook nog in dezelfde bibliotheek nr. 33 A.17, Vonnissen ten laste van (volgen de namen der voornaamste bendeleiders van het onder 48 genoemde stuk, 53 blz., 's-Hertogenbosch, 3e dr., 1767; nrs. 1787 Br. 1 en 26 A.55).
- ⁵⁰ Inv. Hingman, nr. 81, fol. 103.
- ⁵¹ Collectie Pels, R.A. 's-Hertogenbosch.
- ⁵² Bibliotheek Prov. Gen. 's-Hertogenbosch, 1787, Br. 1.
- ⁵³ Stadsrekeningen 1777, fol. 79: „Aen Jacob Krips, aenden welke van wegens de Stad voor het verdrijven of opbrengen van ongepermitteerde bedelaers is toegelegd drie gulden per week, bedragende zulks van 10 October 1776—9 October 1777, zijnde 52 weken, f 156,—”.
- ⁵⁴ Vgl. over de uiteenlopende medische diensten van de chirurgijn in het verleden Dr. M. A. van Andel, Chirurgijns, vrije meesters, beunhazen en kwakzalvers; de chirurgijngilden en de practijk der heelkunde (1400—1800), Amsterdam, 1946, 2e druk (Patria Serie nr. 24), inz. hfst. 3 en 4.
- ⁵⁵ Inv. Hingman, nr. 1752 (Bijlagen). De dorpsrekeningen van de Baronie zullen op dit punt nog nader moeten worden geraadpleegd.
- ⁵⁶ De omgekeerde volgorde van de tot dan steeds gebruikelijke: Stads en 's-Lands-tuchthuis.
- ⁵⁷ Bibliotheek Prov. Gen. 's-Hertogenbosch, nr. MCXIV - 50 - 33556. Het gedrukt exemplaar is niet geheel compleet en eindigt halverwege met art. 22.
- ⁵⁸ Hier: met kennis en goedvinden van.
- ⁵⁹ Licht, zgn. scharre- of scherpier met een zeer gering alcoholgehalte.
- ⁶⁰ Vgl. de opgave daarvan in dit Jaarboek X, blz. 184 en 185.
- ⁶¹ Ten besluite van de tekst dezer bijdrage wil ik niet nalaten de heer Drs. L. van Ryckevorsel te 's-Gravenhage, die meer dan iemand anders studie heeft gemaakt van de geschiedenis der armenzorg te Breda, waarvan het resultaat tot dusverre echter nog niet in druk is verschenen, mijn erkentelijkheid te betuigen voor de door hem mij verstrekte inlichtingen, voorzover die verband houden met de geschiedenis van het gevangeniswezen alhier.
- ⁶² Inv. Hingman, nr. 79, fol. 143 (voorstel); fol. 148 (concept-request); fol. 151 (octrooi ontvangen); Alg. Rijksarchief Nassau Domein nr. 150, notulen 24 aug. en 7 sept. 1778. Inv. Hingman, nr. 284 (niet gepagineerd); nr. 233, fol. 128—129 (tekst octrooi).
- ⁶³ Inv. Hingman, nr. 81, fol. 43/44.
- ⁶⁴ Inv. Hingman, nr. 124, Register Commissiën, fol. 295.
- ⁶⁵ Ibidem, fol. 291.